T.C.
RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİ IŞIĞINDA 17. YÜZYIL OSMANLISINDA KIZILBAŞ ALGISI

(Yüksek Lisans Tezi)

İzzet ÜLKER

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KAZDAL

RİZE
2024

KABUL VE ONAY

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalında, Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KAZDAL danışmanlığında, İzzet ÜLKER tarafından hazırlanan *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Işığında 17. Yüzyıl Osmanlısında Kızılbaş Algısı* adlı bu tez çalışması, 29/11/2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği/~~oy çokluğuyla~~ başarılı bulunarak jürimiz tarafından **Yüksek Lisans Tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri		**Unvanı, Adı SOYADI**	**İmza**
Başkan	:	Prof. Dr. Nebi GÜMÜŞ	
Üye	:	Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KAZDAL	
Üye	:	Dr. Öğr. Üyesi Hatice ULUIŞIK	

ETİK BEYAN

İslam Tarihi ve Sanatları Tezli Yüksek Lisans Programından mezun olmak üzere teslim ettiğim "Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Işığında 17. Yüzyıl Osmanlısında Kızılbaş Algısı" adlı tezim, bilim ve araştırma etiği prensiplerine riayet edilerek tarafımdan yazılmıştır.

Tez çalışmamda, başka kaynaklardan aktarılan bütün bilgi ve alıntılar, Enstitünüz Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak açıkça gösterilmiştir. Kaynağı gösterilenler dışında kalan bütün bilgiler uygun araştırma yöntemi kullanılarak tarafımdan edinilmiş ve esere bu şekilde yansıtılmıştır. Şahsıma ait olmayan hiçbir bilgi, kasıt veya kusurlar, şahsıma aitmiş gibi gösterilmemiştir. İnternet kaynakları dâhil, sahibine/kaynağına atıf yapılmaksızın hiçbir bilgi kullanılmamıştır. Aksinin ortaya çıkması halinde doğacak bütün hukuki, idari, akademik ve etik sorumluluk tarafıma ait olacaktır. Eserin tesliminden sonra herhangi bir zamanda, bilim etiğine aykırılık tespit edilmesi ve / veya eserimle ilgili intihal veya intihal şeklinde anlaşılacak bir durumun ortaya çıkması halinde; Üniversiteniz ve eğitim kadronuzun hiçbir şekilde sorumlu tutulmayacağını hür irademle kabul, beyan ve taahhüt ederim.

29/11/2024

İzzet ÜLKER

ÖN SÖZ

Evliya Çelebi yaşamış olduğu dönemi kendi gözlemleriyle anlatan önemli bir seyyahtır. Bu çalışmada Evliya Çelebi'nin Kızılbaşlarla ilgili yapmış olduğu anlatımlar, Seyahatnâme isimli eseri üzerinden anlaşılmaya çalışılmıştır. Çalışmada öncelikle Seyahatnâme'de Kızılbaş kavramının geçmiş olduğu yerler tespit edilerek, Evliya Çelebi'nin Kızılbaşlarla ilgili verdiği bilgiler ortaya konmuştur. Bunun ardından Osmanlı Devleti'nin Kızılbaşlarla nasıl bir ilişki içerisinde olduğu ve Evliya Çelebi'nin Kızılbaşlara bakış açısı Seyahatnâme üzerinden ortaya konmuştur.

Bu çalışmanın hazırlanması sürecinde görüş ve önerilerini benimle paylaşan danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KAZDAL'a, katkılarından dolayı Prof. Dr. Nebi GÜMÜŞ'e, Dr. Öğr. Üyesi Ümit ERKAN'a ve Dr. Öğr. Üyesi Hatice ULUIŞIK hocalarıma teşekkür ederim.

Ayrıca bu süreçte zamanını ayırarak desteklerini esirgemeyen kıymetli arkadaşlarım Ahmet Tunahan AKGÜN, Ebubekir ALPASLAN'a ve araştırma sürecinde anlayışları ve moral destekleriyle yanımda olan, beni teşvik eden aileme teşekkürlerimi sunarım.

Bu çalışmanın amacı Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Kızılbaş kavramının tarihsel ve kültürel boyutlarını anlamak ve bu konuda mevcut literatüre katkı sağlamaktır. Bununla birlikte bu çalışmanın Evliya Çelebi'nin Kızılbaş topluluğuna bakış açısını ve o dönemin toplumsal yapısını anlamamıza katkı sunacağını temenni etmekteyiz.

İzzet ÜLKER

RİZE/2024

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY I
ETİK BEYAN II
ÖN SÖZ III
İÇİNDEKİLER IV
ÖZET VI
ABSTRACT VII
GİRİŞ 1
1. EVLİYA ÇELEBİ'NİN SEYAHATNÂME'Sİ VE KIZILBAŞLAR 5
1.1. Evliya Çelebi 5
1.2. Seyahatnâme 10
1.3. Kavramsal Çerçeve: Kızılbaşlılık, Bektaşîlik, Râfizîlik, Alevilik ve Son Dönemlerde Kızılbaşlılık 14
1.3.1. Kızılbaşlılık Kavramı 15
1.3.1.1. XVI. Yüzyıldan İtibaren Kızılbaşlılık Kavramı 17
1.3.2. Bektaşîlik ve Kızılbaşlılık Arasındaki Kavramsal İlişki 19
1.3.3. Râfizîlik ve Kızılbaşlılık Arasındaki Kavramsal İlişki 21
1.3.4. Alevilik ve Kızılbaşlılık Arasındaki Kavramsal İlişki 21
1.3.5. Günümüzde Kızılbaş Kavramı 22
1.4. Kızılbaşların İnancı ve İbadet Anlayışları 22
1.5. Dini Hareketten Devletleşmeye Safevî Devleti'nin Doğuşu ve Safevîler'in Kızılbaşlarla İlişkisi 26
1.5.1. Sünnilikten Şiîliğe: Safevî Tarikatının Siyasal Dönüşümü 27
1.5.2. Erdebil'den Safevî Devleti'ne: Kızılbaşlık ve Şiîleşme Süreci 28
1.6. Osmanlı-Safevî İlişkilerinde Kızılbaşların Yeri ve XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Siyasi ve Sosyal Durumu 29
1.7. Osmanlı Devletinde Hanefî Mezhebinin Etkisi ve Rolü 35
1.8. Osmanlı Dönemi Kızılbaş İsyanları 35
2. EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİ'NDE KIZILBAŞ ALGISI 39
2.1. Seyahatnâmede Tarihi Olayların Aktarımında Kızılbaşlar 40
2.1.1. II. Beyazıt Dönemi (1481-1512) Kızılbaş Olayları 40

2.1.1.1.Şahkulu İsyanı 41
2.1.2. Yavuz Sultan Selim Dönemi (1512-1520) Kızılbaş Olayları 42
2.1.2.1. Çaldıran Savaşı 43
2.1.2.2. Bıyıklı Mehmet Paşa 44
2.1.3. III. Mehmet Dönemi (1595-11603) Kızılbaş Olayları 45
2.1.3.1. Tebriz-Nahcıvan-Revan Kalesiyle İlgili Olaylar 46
2.1.4. II. Osman Dönemi (1618-1622) Kızılbaş Olayı 47
2.1.5. IV. Murat Dönemi (1623-1640) Kızılbaş Olayları 48
2.1.5.1. Bekir Subaşı İsyanı 48
2.1.5.2. Musul'un Kızılbaşlar Tarafından İşgali 49
2.1.5.3. Abaza Mehmet Paşa ve Ahıska Kalesi 49
2.1.5.4. Gürcistan ile Alakalı Gelişen Olaylar 50
2.1.5.5. Revan'ın Fethi 52
2.1.5.6. Yetmiş Kuruş Dede Menkıbesi 53
2.1.6. IV. Mehmet Dönemi (1648-1687) Kızılbaş Olayları 53
2.1.6.1. İpşir Mustafa Paşa 53
2.2. Kızılbaşların Dini İnanışları ve Fiziki Özellikleri 54
2.3. Kızılbaşların Giyim Tarzları 63
2.3.1. Kürt Beylerinin Yardım Talepleri 64
2.4. Kızılbaşların Yemek Kültürü 72
2.5. Kızılbaşlarla İlgili Diğer Bilgiler 73
3. SONUÇ 76
KAYNAKÇA 79

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları
Tez Türü : Yüksek Lisans
Danışman : Dr. Öğür. Üyesi Mehmet KAZDAL
Hazırlayan : İzzet ÜLKER
Yıl : 2024
Sayfa Sayısı : 84

ÖZET

EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİ IŞIĞINDA 17. YÜZYIL OSMANLISINDA KIZILBAŞ ALGISI

Evliya Çelebi'nin yazdığı "Seyahatnâme" adlı eser, XVII. yüzyılda yaşayan bir seyyahın 50 yılı aşkın süre boyunca Osmanlı coğrafyasındaki seyahatlerini anlatan 10 ciltten oluşan bir başyapıttır. Her cilt, gezdiği farklı coğrafyaları ve bu coğrafyalarda karşılaştığı şehirleri, kasabaları, farklı toplum ve kültürleri tasvir etmektedir. Seyahatnâmeyi önemli kılan içerisinde sadece gezi notları barındırması değil, bunun yanı sıra XVII. yüzyıl Osmanlı toplumunun kültürü, ekonomisi, coğrafyası hakkında da bilgiler veren kaynak niteliğinde olmasıdır.

Kızılbaş kavramı genel itibariyle XV. yüzyılın sonlarına doğru kullanılmaya başlanmıştır. Bu kavramın Safevî Devleti'nin kurucusu Şah İsmail'in babası Şeyh Haydar'ın, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'daki Türkmen boylarına, her biri bir imamı simgeleyen on iki dilimli kırmızı börkler giydirmesi neticesinde ortaya çıktığı belirtilmektedir.

Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'sinde Kızılbaş kavramı genellikle Şiî inancına isnat edilerek kullanılmaktadır. Ayrıca Evliya Çelebi'nin Kızılbaşlar hakkındaki yargılarının negatif olduğunu belirtmek gerekir. Bunun sebebini ise Evliya Çelebi, Kızılbaşların isyanlar çıkarmasına, halk arasına korku yaymasına ve siyasi olaylara karışmasına bağlamaktadır. Seyahatnâme'deki Kızılbaş algısının dönemin Osmanlı bürokrasinin bakış açısıyla paralellik arz ettiğini de ifade etmek gerekir.

Anahtar Kelimeler: Evliya Çelebi, Seyahatnâme, Osmanlı Devleti, Kızılbaşlar, Safevîler

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Department **:** Islamic History and Arts
Thesis Type **:** Second Cycle (Master's) Degree
Supervisor **:** Assist. Prof. Dr. Mehmet Kazdal
Author **:** İzzet ÜLKER
Year **:** 2024
Pages **:** 84

ABSTRACT

THE PERCEPTİON OF KIZILBAŞ IN THE 17TH CENTURY OTTOMAN EMPİRE IN THE LİGHT OF EVLİYA ÇELEBİ TRAVELOGUE

Evliya Çelebi's 'Seyahatnâme' is a masterpiece consisting of 10 volumes describing the travels of a traveller living in the XVIIth century in the Ottoman geography for more than 50 years. Each volume describes the different geographies he travelled and the cities, towns, societies and cultures he encountered in these geographies. What makes Seyahatnâme important is not only that it contains travel notes, but also that it is a source of information about the culture, economy and geography of the Ottoman society of the 17th century.

The concept of Kizilbash was generally started to be used towards the end of the XVth century. It is stated that this concept emerged as a result of Sheikh Haydar, the father of Shah Ismail, the founder of the Safavid State, making the Turkmen tribes in Azerbaijan and Eastern Anatolia wear twelve-slice red turbans, each symbolising an imam.

In Evliya Çelebi's Seyahatnâme, the concept of Kızılbaş is generally used by attributing it to the Shiite belief. It should also be noted that Evliya Çelebi's judgements about the Kizilbash are negative. Evliya Çelebi attributes the reason for this to the fact that the Kizilbash led rebellions, spread fear among the people and interfered in political events. It should also be noted that the perception of Kizilbash in the Seyahatnâme is parallel to the perspective of the Ottoman bureaucracy of the period.

Key Words: Evliya Çelebi, Seyahatnâme, Ottoman Empire, Kizilbash, Safavids

GİRİŞ

XVII. yüzyıl Osmanlı Devleti için toplumsal, siyasi ve kültürel açıdan önemli değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. XVI. yüzyılda zirveye ulaşan Osmanlı Devleti XVII. yüzyılda ekonomik, askeri ve toplumsal krizlerle karşılaşmış; bu durum devletin iç ve dış politikasını derinden etkilemiştir. Bu dönemde özellikle Osmanlı toplumunun dini, sosyal ve kültürel yapısında önemli değişiklikler meydana gelmiş, bu değişimlerin etkileri geniş bir çerçevede gözlemlenmiştir.

Osmanlı toplumunun sosyal yapısı farklı dini ve mezhebi inançlara sahip topluluklardan oluşuyordu. XVII. yüzyılda devlet sınırları içinde farklı dini, mezhebi ve etnik gruplar bir arada yaşamaktaydı. Bu çeşitlilik Osmanlı toplumunun zenginliğini oluşturmakla birlikte zaman zaman gerilimlere ve çatışmalara da yol açmıştır. Bu bağlamda Kızılbaşlar, Osmanlı toplumunda aşırıya kaçmış bir topluluk olarak öne çıkmıştır. Kızılbaşlar adını başlarına taktıkları kırmızı başlıklardan almışlar ve bu başlık sadece bir giysi unsuru değil, aynı zamanda bir dini kimlik ve aidiyet duygusunun ifadesi olmuştur.[1] Kızılbaşlar özellikle Anadolu'nun iç bölgelerinde yoğunlaşmış ve burada dini pratiklerini, kültürel değerlerini, sosyal yapılarını sürdürmüşlerdir.[2] XVII. yüzyılda Kızılbaşlar çoğu zaman Osmanlı yönetimi tarafından potansiyel bir tehdit olarak görülmüştür. Bu durum Kızılbaşların Osmanlı yönetiminin otoritesine karşı çıkmalarından ve ehli sünnet inanç anlayışından farklılaşmalarından kaynaklanmaktadır. Bunun neticesinde Osmanlı Devleti tarafından takip edilen ve mücadele edilen bir topluluk olmalarına yol açmıştır.

Bu çalışmanın amacı Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme adlı eserinde yer alan gözlemler ışığında, XVII. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Kızılbaşlar'ın dini, toplumsal ve kültürel kimlikleri incelemeyi amaçlamaktadır.

Evliya Çelebi, yalnızca bir seyyah değil, aynı zamanda dönemin sosyal, kültürel ve dini yapısını kapsamlı bir biçimde gözlemleyen bir tarihçidir. Seyahatnâme 1630 yılında İstanbul'dan başlayarak, 50 yılı aşkın süre boyunca Osmanlı Devleti'nin

[1] İlyas Üzüm, "Kızılbaş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/546.

[2] Üzüm, "Kızılbaş", 25/547.

hemen her köşesini gezdiği seyahatlerini anlatan 10 ciltten oluşan bir başyapıttır. [3] Çelebi'nin bu eseri sadece coğrafi bir keşif değil, aynı zamanda dönemin toplumsal yapısını, dini çeşitliliği ve Osmanlı Devleti'nin çok kültürlü yapısını anlamamıza imkân veren bir kaynaktır.

Araştırmanın özgün değeri Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'sinde Kızılbaşlar'a dair yapılan gözlemlerin detaylı bir şekilde analiz edilmesinde yatmaktadır. Çalışmada Evliya Çelebi'nin Osmanlı Devleti'nde ve çevresindeki coğrafyalarda Kızılbaşlar'a dair yaptığı gözlemler dönemin toplumsal, dini ve politik çerçevesi içinde ele alınacak ve bu gözlemlerin toplumsal algı üzerindeki etkileri değerlendirilecektir. Çelebi Kızılbaşlar'ı zaman zaman "doğru yoldan sapmış" ve aşırıya kaçmış bir topluluk olarak tanımlarken, diğer zamanlarda onların geleneklerini, dini ibadetlerini ve sosyal yapılarını da aktarır. Bu Kızılbaşlar'ın aynı zamanda Osmanlı toplumunun çeşitliliği içinde yer edinmiş ve belirli bir kültüre sahip bir grup olduklarını gösterir. Bu yönüyle çalışmamız bu topluluğun sosyal dinamiklerini, inançlarını ve Osmanlı Devleti ile ilişkilerini daha derin bir şekilde anlamamıza olanak tanıyacaktır. Çalışma Evliya Çelebi'nin gözlemleri ışığında XVII. yüzyılda Kızılbaşlar hakkında ortaya çıkan toplumsal algının nasıl şekillendiği ve bu algının dönemin sosyal yapısı ile nasıl etkileşimde bulunduğunu anlamamıza yardımcı olacaktır.

Çalışmamız nitel bir araştırma yöntemi kullanarak Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'sindeki ilgili bölümleri derinlemesine incelemeyi hedeflemektedir. Çalışmanın temel verileri Seyahatnâme'deki Kızılbaşlarla ilgili aktarımlar ve gözlemlerden elde edilecektir. Ayrıca Kızılbaşların inançları, ibadet anlayışları, giyim tarzları ve günlük yaşamlarına dair metindeki aktarım ve gözlemler de ele alınacaktır. Çalışma dönemin Osmanlı dini algılarıyla ilişkilendirilerek analiz edilecektir.

Bu araştırmada kullanılan başlıca kaynak Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'sidir. Bunun yanı sıra dönemin Osmanlı tarihine dair yazılmış Kızılbaşlarla ilgili çalışmalar ve literatürden de faydalanılacaktır. Evliya Çelebi'nin şahsı ve Seyahatnâme'si üzerine ülkemizde hem akademik hem de akademi dışı birçok

[3] Nuran Tezcan, "Seyahatnâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/16.

çalışma yapılmıştır.[4] Ayrıca Kızılbaşlar ile ilgili de pek çok araştırma gerçekleştirilmiştir.[5] Bu çalışmanın literatüre katkısı Çelebi'nin gözlemleri ışığında Kızılbaşlar'ın sosyal ve kültürel kimliklerinin daha ayrıntılı bir şekilde ele alınmasıdır. Ayrıca literatürdeki bu boşluğu doldurmak, Kızılbaşların Osmanlı'daki sosyal ve kültürel yerini anlamamıza önemli katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Çalışmamız iki bölümden oluşacaktır. Birinci bölümde, Evliya Çelebi ve Seyahatnâme'nin genel özellikleri tanıtılacak; XVII. yüzyıldaki Osmanlı-Safevî ilişkileri ve Kızılbaşlar'ın tarihsel ve dini durumu ele alınacaktır. İkinci bölümde ise Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'sindeki Kızılbaş algısının farklı yönleri ele alınarak, Kızılbaşların inanç sistemleri, giyim tarzları ve sosyal yaşamlarına dair gözlemler analiz edilecektir. Bu bölümde Kızılbaşlara dair yer alan tarihsel olaylar ve Evliya Çelebi'nin Kızılbaşlara karşı olan kişisel tanımlamaları da aktarılacaktır.

Çalışmanın sınırlılıkları yalnızca Evliya Çelebi'nin gözlemleri ve Seyahatnâme'siyle sınırlı kalacak olup, bu gözlemler üzerinden yapılan tarihsel çıkarımlar dışındaki unsurların yeterince ele alınamayacak olmasıdır. Ancak bu sınırlamaları aşmak amacıyla literatür taraması yapılmış ve Kızılbaşlarla ilgili yapılan bazı çalışmalara da yer verilmiştir.

---

[4] Seyid Ali Kahraman*, İlk Savaş Muhabirimiz Evliya Çelebi (*İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), Yücel Dağlı, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin 1. Cildindeki yer ve Şahıs İsimleri İndeksi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994), Zeynep Erduran, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ne Göre İstanbul'da Esnaf, Zanaat ve Ticaret* (Kırıkkale: Kırakkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), Mustafa Alpaslan, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Kürtler*, (Mardin: Artuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), Tuğba Bostancı, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ne Göre Mekke,* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), Aleyna Kınalı, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Anadolu'da Dini –Mezhebî Hayat, (*İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), Nurettin Gemici, *Evliya Çelebi Osmanlının Bilgeleri* (İstanbul: İlke Yayıncılık,2018).

[5] Ümit Erkan, *Osmanlı'da Kızılbaş Ayaklanmaları (16. Yüzyıl),* (İstanbul: Okur Tarih Yayınları, 2020), Mustafa Erdemli*, Mühimme Defterlerine göre Kanuni Sultan Süleyman ve II. Selim Dönemi Kızılbaş hareketleri*, (Karabük: Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), Ahmet Keven, *Yavuz Sultan Selim Dönemi: Anadolu'da Kızılbaşlık ve Kızılbaşlar,* (Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), Duygu Türüt, *Osmanlı'da Bir Muhalefet Hareketi Olarak XVI. Yüzyıl'da Kızılbaşlar,* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), İskender Tanış, *Safeviliğin Oluşumu, Şiileşmesi ve Diğer Tarikatlara Bakışı,* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), Rahim Farzam, *Safevi Devleti'nin Doğu Politikası (1501-1736),* (Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022).

Bu bağlamda çalışma sonucunda Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'sindeki gözlemler ışığında XVII. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Kızılbaşların dini, toplumsal ve siyasi kimliklerini ele alınacaktır. Bu inceleme dönemin sosyal, kültürel ve dini dokusunun daha ayrıntılı bir şekilde ortaya konmasına olanak tanıyacaktır. Kızılbaşların Osmanlı Devleti'ndeki yeri ve dönemin toplumsal yapısıyla olan ilişkisi bu çalışmanın ana odağını oluşturmaktadır. Çalışma sonucunda Kızılbaşların Osmanlı toplumundaki algılarını daha kapsamlı bir anlayış kazandıracaktır ve bu alanda yapılacak diğer çalışmalara katkı sağlayacaktır.

1. EVLİYA ÇELEBİ'NİN SEYAHATNÂME'Sİ VE KIZILBAŞLAR

Bu bölümde öncelikle Evliya Çelebi ve Seyahatnâme'sinden bahsedilecektir. Daha sonra kavramsal çerçeve ile Kızılbaşlılık ve Kızılbaşlılıkla ilgili olan kavramlar incelenecektir. Bu bölümden sonra Kızılbaşların inancı ve dini yapısından bahsedilecektir. Devamında Safevî Tarikatı'nın Safevî Devleti'ne nasıl dönüştüğü ve bu süreçte Safevîler'in Osmanlı ile ilişkileri ve XVII. yüzyıl Osmanlı toplumunun genel yapısından bahsedilerek, Osmanlı Devleti'nin benimsediği inanç aktarılacaktır. Bölüm Kızılbaş İsyanlarına yer vererek sona erecektir.

1.1. Evliya Çelebi

Evliya Çelebi, I. Ahmet'in padişah olduğu (1603-1617) yıllarda Muharrem Ayının onuncu günü olan Aşure Gününde 25 Mart 1611 tarihinde doğmuştur.[6] Büyük dedesi, Fatih Sultan Mehmet'in bayraktarlarından olan Yavuz Er Bey'dir ve İstanbul'un fethine katılmıştır. Babası, kuyumcu başı olan Derviş Mehmet Zilli Efendi'dir.[7] Annesi Abaza[8] kökenli olup, aslen Kütahyalıdır.[9] Evliya Çelebi Mahmut adında bir erkek kardeşinin olduğunu bildirir. Büyük kız kardeşi, Balıkesir'de isyan eden ve Sultan IV. Murat döneminde idam edilen İlyas Paşa ile nişanlanmıştır. Fakat İlyas Paşa'nın daha sonraki dönemde isyanı nedeniyle Evliya Çelebi'nin babasının bu evliliğe onay vermediği kaynaklar tarafından aktarılmaktadır. Bu durum Evliya Çelebi'nin ailesinin devlete sadakatini göstermesi bakımından önemlidir.[10]

Evliya Çelebi, soyunun Hz. Peygamber'den geldiğini ve büyük dedesinin Hoca Ahmet Yesevî olduğunu belirtmektedir.[11] Hayatının büyük bir kısmını Osmanlı Devleti'nin topraklarını ve çevresini dolaşarak geçirmiştir. Yaklaşık 51 yıl süren seyahatleri sırasında edindiği bilgileri ve gözlemleri "Seyahatnâme" adlı on ciltlik

---

[6] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, haz. Seyit Ali Kahraman (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013), 1/58b.

[7] Evliya Çelebi, Seyâhatnâme, 1/60b; Yücel Dağlı, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin 1.Cildindeki Yer ve Şahıs İsimleri İndeksi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1994), 17.

[8] "Gürcistan'ın kuzeybatısında, Karadeniz'in doğusunda yaşayan halktan veya bu halkın soyundan olan kimse." *Güncel Türkçe Sözlük*, "Abaza" (Erişim 05 Ekim 2024).

[9] Seyit Ali Kahraman, *İlk Savaş Muhabirimiz Evliya Çelebi* (İstanbul Üniversitesi, 2014), 22.

[10] Seyit Ali Kahraman, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), 9/90.

[11] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 6/78a.

eserde toplamıştır. Bu eser, Türk kültür tarihinde eşine az rastlanır bir değere sahiptir ve günümüzde de önemi giderek artmaktadır.

Evliya Çelebi ismiyle anılmasının sebebi olarak hocası İmam Evliya Mehmet Efendi gösterilmektedir.[12] Hakkındaki bilgilerin çoğuna kendi eseri olan Seyahatnâmeden ulaşılmaktadır.[13] Evliya Çelebi çocukluk yıllarını İstanbul'da geçirdiğini ve babasından dolayı kısa bir dönem Bursa'da yaşasa da tekrar İstanbul'a yerleştiğini aktarmaktadır.[14]

Kendisini "seyyâh-ı âlem ve nedîm-i benî âdem" (dünyayı gezen ve insanların dostu) Osmanlı zamanında padişahların hoş vakit geçirmeleriyle görevlendirilen anlamına gelen musahiplik[15] görevinde bulunmuştur. Sultan IV. Murad'ın (1623-1640) hüzünlü olduğu vakitlerde "Bre medet Evliya'yı getirin" der Evliya Çelebi'yi yanına çağırdığını, dertleştiğini, sohbet ettiğini "işte def-i gam[16] geldi" dediğini belirtmektedir.[17] Son yıllarını Mısır'da geçiren Evliya Çelebi dönemin valilerine danışmanlık yaptığını ve Mısır'da Kisve nazırlığı yaptığını belirtmektedir.[18]

Babasının, Kütahya Sandıklı'da bir araziye sahip olduğunu bazı problemlerden dolayı babası Kütahya'daki tüm mal varlığını satarak Bursa'ya taşındığını, Bursa'da çok kalmadan tekrar İstanbul'a döndüklerini ve oraya yerleştiğini belirtmektedir.[19]

Evliya Çelebi, musiki eğitimini Tokatlı Derviş Ömer Efendi'den almış ve çok iyi bir musiki bilgisine sahip olmuştur.[20] 1636 yılı Ramazan ayının Kadir gecesinde, Evliya Çelebi, Ayasofya Camii'nde Kur'an okurken sesiyle IV. Murat'ın beğenisini kazandığını ve padişahın yanına girdiğini belirtmektedir. Büyük Ayasofya'nın müezzinler mahfilinde teravih namazından sonra hatm-i şerif okumuş ve En'âm

---

[12] Mücteba İlgürel, "Evliya Çelebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/529.

[13] İlgürel, "Evliya Çelebi", 11/529.

[14] Kahraman, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* 9/89.

[15] Osmanlı saray teşkilâtında saraydaki görevliler içinde vezir ve beylerbeyilerinden padişaha danışmanlık yapan, kişiliği ve bilgisiyle temayüz ederek ona arkadaşlıkta bulunanlar için kullanılmıştır. Daha çok eğlence arkadaşı, şiir ve şarkı söyleyerek padişahın hoş vakit geçirmesini sağlayan nedimden farkı resmî bir özellik taşıması, devlet işlerinde, iç ve dış meselelerde görüşlerine başvurulan bir görevli olmasıdır. Mehmet İpşirli, "Musâhib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 31/230.

[16], "Üzüntüyü, sıkıntıyı atma." *Güncel Türkçe Sözlük*, "defigam" (Erişim 05 Ekim 2024).

[17] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 71/a.

[18] Kahraman, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/813.

[19] Kahraman, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* , 9/89.

[20] Kahraman, *İlk Savaş Muhabirimiz Evliya Çelebi*, 25.

suresini tamamladığını, bu esnada Kozbekçi Mehmet Ağa ve Silahtar Melek Ahmet Ağa tarafından altın yaldızlı bir taç giydirilerek Sultan'a takdim edilmiştir. Sultan'ın "Hatm-i Şerif'i ne kadar sürede tamamlayabilirsin?" sorusuna şöyle cevap verdi: "Eğer hızlı okursam yedi saatte bitirebilirim; fakat hem açık hem de gizli nağmelerin olmaması için, Allah'ın izniyle sekiz saatte tamamlarım." cevabını verdiğini ve padişahın musahibi olduğunu belirtmektedir.[21] Evliya Çelebi sarayda yaklaşık 2 yıl boyunca padişaha musahiplik yapmıştır.

Evliya Çelebi, 1640 yılında İstanbul'u anlattıktan sonra Eminönü İskelesi'nden gemiye binerek Bursa'ya gittiğini aktarmaktadır.[22] 51 yıllık seyahati sürecinde 18 farklı bölge gezdiğini ve 147 dil konuşan milletlerin olduğu bölgeleri ziyaret ettiğini anlatmaktadır.[23] 1670 yılında son kez İstanbul'a gelen Evliya Çelebi, 6 ay kaldığı şehirde bunaldığını ve rüyasında babasını gördüğünü, gerçek amacı olan Mekke'ye gitme arzusunu gerçekleştirmek istediğini belirtmekte ve bu nedenle 1671'de arkadaşı şair Sâilî Çelebi ile birlikte hac görevini yerine getirmek üzere yola çıktığını aktarmaktadır.[24]

Evliya Çelebi, hac görevini yerine getirdikten sonra Mısır'a geçtiğini aktarmış, Mısır'ın bütün bölgelerini gezdikten sonra Nil Nehri'nin çıkış noktası olan Kamer Dağı'na doğru yol aldığı, ancak tabiat şartları sebebiyle oraya ulaşamadığı aktarılmış, daha sonra Habeşistan ve Somali üzerinden Mısır'a geri dönerek, Kahire'de, gezi notlarını düzenleyerek eserini kaleme almıştır. Seyahatnâmesinin 10. cildinin sonunda kayıtlı son tarih 1683'tür.[25]

Evliya Çelebi'nin babasının Saray'da etkili kişiler arasında olması, onun devrin önde gelen hocalarından eğitim almasını sağlamıştır. 7 yaşında İstanbul Fatih'te bulunan Mevlânâ Sadizade Efendiden 11 sene boyunca eğitim almış, burada İbn Kesîr, Seb'a ve Şâtıbiyye gibi eserleri okuduğunu aktarmaktadır.[26] Fatih'te Fil Yokuşu'nda Şeyhülislâm Hamid Efendi Medresesi'nde eğitim aldığını ve bu eğitim sırasında bir odada kalıp Ahfeş Efendiden 7 yıl boyunca ilim tedris ettiğini aktarmaktadır.[27]

---

[21] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 1/69a.
[22] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 2/221a.
[23] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/395a.
[24] Kahraman, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/6.
[25] Kahraman, *İlk Savaş Muhabirimiz Evliya Çelebi*, 25.
[26] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 1/107b.
[27] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 1/121b.

Evliya Çelebi hocası Evliya Mehmet Efendi'nin saraya kendisini ziyarete gelip, Kadir Gecesi'nden beri derslerine iştirak etmediğini bildirmesi üzerine padişahın hocasına verdiği cevabı şöyle anlatmaktadır:

> "Efendi ya bu bizim âsitânemiz tembel evi, meyhane ve eşkıya yatağı mıdır? Bunda 3.000 kadar has hizmetçiler gece gündüz ilimle uğraşırlar. Sizinle birlikte yedi ders hocaları ve yardımcıları haftada iki kere burada ders verirsiniz. Her an, önceden olduğu gibi yine sizden okusun. Ancak size hizmet etmeyecek, ara sıra bize sohbet arkadaşlığı edecektir. Bir zaman bizim de oğlumuz olsun ve babası koca Kuyumcu başı babamızdır, daima benimle gelip buluştuktan gelip oğlunu görsün"[28]

Evliya Çelebi, Arapça ve Farsçayı öğrendikten sonra komşusu olan Rum kuyumcu Simyondan Rumca öğrendiğini ve kendisinin de ona Arapça öğrettiğini aktarmaktadır. Ayrıca çocukluğundan itibaren komşusuyla olan ilişkilerinden dolayı Yunan ve Latin dilini çok iyi anladığını belirtmektedir.[29] Evliya Çelebi, farklı dilleri öğrenmeye ve becerilerini geliştirmeye önem veren bir gezgindir. Farklı dilleri bilmesinin karşılaştığı topluluklarla iletişim kurmakta ve farklı kültürleri tanımakta kendisine kolaylık sağladığı anlaşılmaktadır.

Evliya Çelebi farklı görevlerde bulunmuştur. Bunlar arasında müezzinlik, gümrük işlemlerinden sorumlu olmak, devlet adına farklı ülkelere gitmek, anlaşmazlıkları çözmek, askerlere gerekli malzemeleri temin etmek, vergileri toplamak, haber taşımak, vakıfların işlerini yönetmek ve Kâbe'nin örtüsünün bakımından sorumlu olmak gibi görevler yer alır. Ancak onun en büyük tutkusu hiç şüphesiz seyahat etmek, farklı kültürleri tanımak ve öğrendiklerini kayda geçirerek gelecek nesillere aktarmaktı.[30]

Evliya Çelebi, büyük dedesi Yavuz Er Bey'in İstanbul Unkapanı'ndaki Sağrıcılar camiinin vakıf yöneticiliğini yaptığını, dedesinin vefatından sonra bir aile geleneği olarak bu görevin kendisine tevdi edildiğini anlatmaktadır.[31]

Mehmet Paşa'nın[32] Erzurum'a gitmesi üzerine Evliya Çelebi de Erzurum'da kâtiplik, müezzin başılık ve musahiplik görevlerini yaptığını belirtmektedir.[33] Tam bu süreçte XVI. yüzyıldan itibaren devam edegelen İran ile Osmanlı Devleti arasındaki

---

[28] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 1/71a.

[29] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 1/23a.

[30] Kahraman, *İlk Savaş Muhabirimiz Evliya Çelebi*, 26.

[31] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 1/25a.

[32] Osmanlı Vezîriâzamı Sâlih Paşa'nın oğlu. Feridun Emecen, "Sâlih Paşa" (Ankara: TDV Yayınları, 2019), Ek-2/462.

[33] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 2/276a.

gerginlik farklı bir safhaya evirilmişti. Osmanlı'ya yakınlığıyla bilinen Revan hanı, Kars ve civarında bulunan Osmanlı vatandaşlarının kervanlarına zarar verdiğini belirterek Osmanlı Devleti'nin bu problemi çözmesini talep etti. Bu talep üzerine Erzurum'da bulunan Evliya Çelebi problemi çözmek üzere devlet tarafından görevlendirilip Revan'a gönderildiğini aktarmaktadır.[34]

Evliya Çelebi, Sultan IV. Murat başta olmak üzere dönemin birçok hükümdarıyla sohbet etmiş ve onlarla yakın ilişkiler kurmuştur. Avusturya İmparatoru ve Sudan Kralı gibi uluslararası figürlerle de görüşmüş ve anılarında bu karşılaşmaları detaylı bir şekilde aktarmıştır. Ayrıca Melek Ahmet Paşa gibi önemli devlet adamlarıyla ilişkiler kurmuş ve Köprülü Mehmet Paşa, İpşir Mustafa Paşa, Siyavuş Paşa gibi dönemin ünlü sadrazamlarıyla da yakın dostluklar geliştirmiştir. İstanbul erenleri arasında Yetmiş Kuruş Dede, sanatçılar arasında Hezarfen Ahmet Çelebi ve Lâğarî Çelebi, musiki ustaları arasında Dede Ömer Ruşeni ve Itri Mustafa Efendi, bilginler arasında Evliya Mehmet Efendi, dervişler arasında Baba Haydar, Hindî Baba Mansur, Baba Ahmet Bektaşî ve Baba Türabî Selmanî gibi isimlerle de yakın ilişkiler kurmuştur. Bu insanlarla kurduğu yakınlıklar, Seyahatnamelerindeki detaylı betimlemelerin ve zengin içeriğin temelini oluşturmuştur.[35]

Evliya Çelebi, dindar olmakla birlikte aşırıya gitmezdi. Farklı düşünceye sahip veya farklı dinlerden olan insanlarla da rahatlıkla iletişime geçer ve dostluklar kurardı. Yaşadığı dönemde bu tutumu oldukça dikkat çekicidir. Kendinden olmayanları hoşgörüyle karşılar, ancak kendi inanç ve düşüncelerinden taviz vermezdi. Tebriz'de olduğu zamanda Tebriz hanı ile muhabbet ettiği bir gün Tebriz Han'ı şarap içmesini teklif etmiş, Evliya Çelebi, atalarının hiçbirinin içki içmediğini ve kendisinin de içmediğini belirtti. Han, İstanbul'daki padişahtan uzakta olduğunu ve korkmasına gerek olmadığını söyleyerek ısrar etti. Ancak Evliya Çelebi, içki içmeyi Allah'ın yasakladığını ve bu nedenle içmediğini açıkladı. Han, buna binaen Evliya Çelebi'yi çok dindar olarak nitelediğinde, Evliya Çelebi kendisinin mutaassıp olmadığını, ancak "Numan ibn Sabit mezhebinde temiz inançlı, dünya gezgini, insanların dostu, Ehl-i Beyt sevdalısı" olduğunu ifade ettiğini haber vermektedir.[36]

---

[34] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 2/323a.
[35] Kahraman, *İlk Savaş Muhabirimiz Evliya Çelebi*, 29-30.
[36] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 2/301b.

Evliya Çelebi hiç evlenmemiştir ve eserinin bazı yerlerinde bekârlığın büyük bir nimet olduğunu şöyle ifade etmiştir: "Bekârlık gerçekten büyük bir saltanattır. Dinle benden, özgür bedenini köle yapma. Kahrolası bir gecelik zevk için, yıllar yılı bir kadının kölesi olma".[37]

Seyahatnamenin X. cildi aniden eksik bir şekilde sona erdiği için Evliya Çelebi'nin eserini tamamlayamadan vefat ettiği düşünülmektedir. Ölüm tarihi ve yeri kesin olarak bilinmemekle birlikte, bazı kaynaklar onun ölüm tarihini 1093 (1682 civarı) olarak tahmin etmektedir. Ancak daha sonradan, Seyahatnamenin X. cildindeki bilgilerden yola çıkarak, Evliya Çelebi'nin II. Viyana Kuşatması sırasında hayatta olduğu ve 1095 (1684) yılında ölmüş olabileceği düşünülmüştür.[38] Evliya Çelebi'nin Mısır dönüşü İstanbul'da öldüğü ve mezarının İstanbul'daki Meyyitzâde kabri civarındaki aile mezarlığında olduğuna dair bir takım iddialar da bulunmaktadır.[39]

1.2. Seyahatnâme

Evliya Çelebi'nin yazdığı "Seyahatnâme" adlı eseri, 50 yılı aşkın süre boyunca Osmanlı Devleti'nin hemen her köşesini gezdiği seyahatlerini anlatan 10 ciltten oluşan bir başyapıttır. Her cilt, ezdiği farklı coğrafyaları ve bu coğrafyalarda karşılaştığı şehirleri, kasabaları ve köyleri tasvir etmektedir. Seyahatnâme sadece gezi notları değil, aynı zamanda XVII. yüzyıl Osmanlı toplumu hakkında da eşsiz bir kaynak niteliğindedir.

Seyahatnâme Evliya Çelebi'nin seyahatinin son durağı olan Mısır'da[40] kitap haline getirilmiş ve 1740'larda İstanbul'a getirilmiştir. Asıl nüshası Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde bulunan eseri toplamda 4 bin sayfadan ve 10 ciltten oluşmaktadır.[41]

Evliya Çelebi, İstanbul'da gördüğü köyleri, bağları, bahçeleri görünce büyük bir seyahat arzusuyla dolmuştur. Evliya Çelebi bunu "Aya, anne, baba, üstat ve kardeş kahrından kurtulup dünyayı nasıl dolaşırım?" diyerek iç geçirir ve Kâbe'yi ve Hz. Peygamberi ziyaret etmeyi arzular. 19 Ağustos 1630'da rüyasında Eminönü'ndeki Ahi

---

[37] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 6/49a.

[38] M. Cavit Baysun, "Evliya Çelebi'ye Dair Notlar", *Journal of Turkology* 12 (Aralık 2010), 261.

[39] İlgürel, "Evliya Çelebi", 11/531.

[40] Seyit Ali Kahraman, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), 10/1115.

[41] İlgürel, "Evliya Çelebi", 11/532.

Çelebi Camii'nde olduğunu görür. Camide cennetle müjdelenen sahabeleri ve okçuların piri olan Sad bin Ebî Vakkası görür. Rüyasında. Sad bin Ebî Vakkas'ın gelenlerin peygamberler, sahabeler ve tabiiler olduğunu ve Kırımda bulunan askerlere yardıma gideceklerini bildirir. Bu konuşma esnasında Hz. Peygamber camiye girer ve bu sırada insanların sabah namazı için toplandığını görür. Sad bin Ebî Vakkas, Evliya Çelebi'ye ezanı Bilal-i Habeşî'nin okuyacağını, kendisinin ise kameti getirmesini söyler. Namazdan sonra Sad bin Ebî Vakkas, Evliya Çelebi'yi Hz. Peygamber'e tanıtır ve ondan şefaat talep etmesini ister. Evliya Çelebi, "Şefaat ya Resulallah demek yerine seyahat ya Resulallah dedik" diye belirtir. Hz. Peygamber gülümseyerek "Allah'ım, şefaati, seyahati ve ziyareti sağlık ve huzurla kolaylaştır" diye dua eder. Uykusundan uyandığında, rüyasını Kasımpaşa Mevlevihane Şeyhi Abdullah Dede'ye aktarır. Rüyasında, herkesin kabirlerini ziyaret edeceği ve Hz. Peygamber'in şefaatine erişeceği müjdesini aldığını söyler.[42]. Evliya Çelebi bu rüyadan sonra İstanbul'u dolaşmak için yola koyulur ve 51 yıllık seyahatine başlamış olur.

Evliya Çelebi'nin "Seyahatnâme" eserinin her bir cildinin içeriği özetle şu şekilde oluşmaktadır:

Birinci Cilt: Bu ciltte; İstanbul ve çevresinin tarihi, kültürel ve dini yapısını derinlemesine incelemektedir. İstanbul'un kuruluşu, fetih süreci ve geçirdiği önemli tarihi olaylar ayrıntılı bir şekilde ele alınırken, şehrin dini ve mimari yapıları da vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, Sultanahmet Camii ve Ayasofya gibi mübarek makamlar ve önemli yapılar tanıtılmaktadır. Ayrıca, Sultan Süleyman Kanunnamesi ve Osmanlı idari yapısı hakkında bilgiler sunulmakta, dönemin önemli hukuk belgesi olarak Kanunnâme-i Sultan Süleyman'ın rolü açıklanmaktadır. Fatih Sultan Mehmet döneminden itibaren yetişen vezirler, âlimler ve İstanbul esnafı ile sanatkârlarına dair gözlemler de bu ciltte yer almaktadır.

İkinci Cilt: Bu ciltte; Bursa, Bolu, Trabzon, Erzurum, Azerbaycan, Kafkasya, Kırım ve Girit bölgelerinin tarihi ve kültürel yapıları üzerine odaklanmaktadır. Bursa'nın tarihi zenginlikleri ve kültürel mirası, Gürcistan çevresindeki Osmanlı etkisi ve bölgedeki idari düzenlemelerle birlikte ele alınmaktadır. Ayrıca, Rize, Gürcistan, Tebriz, Düzce, Bolu, Amasya, Niksar, Erzurum, Erzincan, Şebinkarahisar, Merzifon

[42] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 1/7a,7b.

ve Çorum gibi şehirlerin coğrafi, tarihi ve kültürel özellikleri detaylı bir şekilde incelenmektedir.

Üçüncü Cilt: Bu ciltte; Konya, Kayseri, Antakya, Şam, Urfa, Maraş, Sivas, Gazze, Sofya, Edirne ve diğer Anadolu ile Rumeli şehirlerini kapsamaktadır. Üsküdar'dan Samsun'a kadar olan güzergâhtaki şehirlerin detaylı tasviri yapılırken, İznik, Eskişehir, Ilgın, Ulukışla, İskenderun, Hama, Humus, Yafa, Lût Gölü, Remle, Muş, Arapkir, Harput, Bingöl, Burgaz, Pravadi, Hezargrad, Filibe, Tatar Pazarlığı gibi şehirlerin coğrafi, tarihi ve kültürel özellikleri sunulmaktadır.

Dördüncü Cilt: Bu ciltte; Bağdat, Basra, Bitlis, Diyarbakır, İsfahan, Malatya, Mardin, Musul, Tebriz ve Van gibi yerleşimlerin coğrafi, tarihi ve sosyal yapıları detaylı bir şekilde tasvir edilmiştir. Cilt, özellikle Van'a kadar uzanan yolculuk boyunca geçilen şehirler ve kasabaların tanıtımına odaklanmıştır. Evliya Çelebi'nin İran'a elçi olarak gitmesi, bu ciltte önemli bir yer tutar; İran ve Irak hakkındaki gözlemleri, bölgenin kültürel ve siyasi yapısı hakkında kıymetli bilgiler sunar. Evliya Çelebi'nin gözlemleri, Osmanlı-İran ilişkileri ve bölgedeki günlük yaşam hakkında derinlemesine bir bakış açısı sağlar.

Beşinci Cilt: Bu ciltte; Akkirman, Belgrad, Gelibolu, Manastır, Özü, Saraybosna, Slovenya, Tokat, Üsküp ve diğer Rumeli şehirlerinin idari yapıları ve özelliklerine odaklanmıştır. Özellikle Tokat ve çevresinin coğrafi, tarihi ve sosyal yapısı detaylandırılırken, Rumeli şehirlerinin Osmanlı yönetimindeki idari yapıları da açıklanmıştır. Seyahat, İran'dan Bağdat'a, oradan Siirt'e ve İstanbul'a geçerken Tokat'a yapılan ziyaretle başlar ve bu yolculuk sırasında karşılaşılan önemli yerler, gözlemlerle aktarılmıştır. Cilt, ayrıca Celâlî reisi Abaza Kara Hasan ile ilgili olaylara ve Bozcaada, Bolayır, Keşan, Malkara, Manastır gibi önemli yerlerin ziyaretine de yer vermektedir.

Altıncı Cilt: Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki etkilerini ve kültürel izlerini incelemektedir. Podgorica, İştib, Vidin, Peçoy, Budin, Estergon, Macaristan, Venedik, Mostar ve Kanije gibi şehirlerdeki Osmanlı yönetimi ve kültürel izler ele alınmıştır. Macaristan'daki Osmanlı etkisi, bölgedeki askerî ve kültürel yapılarla açıklanırken, Venedik ve Mostar'daki Osmanlı mirası da vurgulanmıştır. Ayrıca, Almanya'daki Osmanlı seyahat deneyimleri ve bu bölgedeki gözlemler de eserde yer almaktadır.

Yedinci Cilt: Bu ciltte, Avusturya, Balkanlar, Karadeniz havzası ve Kafkasya gibi stratejik bölgelerdeki Osmanlı izleri detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Eğri, Hatvan, Yanık ve Çanad gibi kaleler ile Kanije ve İstolni Belgrad gibi merkezler, Osmanlı'nın Avusturya ve çevresindeki askerî stratejilerinin ve idarî uygulamalarının örnekleri olarak aktarılmıştır. Ayrıca, Viyana kuşatmalarına ve bölgedeki diğer kalelerin durumuna dair önemli bilgiler sunulmuştur. Macaristan'da Budin Kalesi, Osmanlı yönetiminin idari ve askerî merkezi olarak tanımlanmış; Eflak ve Boğdan bölgelerinde ise Osmanlı'nın yerel yönetim yapılarıyla kurduğu ilişki ve bu bölgelerdeki nüfuz politikası incelenmiştir. Bükreş gibi şehirlerin Osmanlı etkisi altındaki sosyo-politik yapısı da eserde detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Karadeniz havzasında Kırım ve Bahçesaray, Osmanlı'nın siyasi, ekonomik ve kültürel merkezleri olarak ele alınmış; Ukrayna ve Kıpçak yöresindeki ticaret yolları üzerindeki Osmanlı kontrolü vurgulanmıştır. Kafkasya bağlamında, Dağıstan, Çerkezistan, Ejderhan, Kalmukistan ve Saray gibi bölgeler detaylı olarak betimlenmiş ve bu coğrafyaların Osmanlı ile olan siyasi ve kültürel etkileşimleri analiz edilmiştir. Ciltte ayrıca, Kazak bölgesi, Kırım, Dağıstan ve Kafkas yörelerinin dil, örf ve âdetleri etnografik bir yaklaşımla ele alınmıştır.

Sekizinci Cilt: Bu ciltte, Gümülcine, Kavala, Tırhala, Atina, Mora, Navarin, Hanya, Kandiye, Elbasan, Selanik ve Girit gibi Osmanlı hâkimiyetindeki önemli merkezlerin yanı sıra, Kırım, Azak, Kefe, Bahçesaray, Kılburun, Akkirman, Babadağı, Hasköy ve Edirne gibi bölgelerdeki tarihi olaylar, Osmanlı idaresi ve bölgesel etkiler ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Ciltte, Kırım'daki siyasi ve askerî olaylar Osmanlı etkisi bağlamında değerlendirilmiştir. Girit Adası'nın Osmanlı idaresine geçiş süreci ve adanın yönetimiyle ilgili bilgiler sunulmuş, bu süreçteki tarihî gelişmeler ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Ayrıca, Selanik ve Rumeli bölgesindeki önemli olaylar ile bölgenin sosyal yapısı incelenmiş, Osmanlı idaresi altındaki yerel hayatın dinamikleri ortaya konulmuştur. Karadeniz bölgesinde Azak, Kefe, Bahçesaray ve Kılburun gibi merkezler Osmanlı'nın stratejik kontrolü açısından ele alınmıştır. Akkirman, İsmail ve Babadağı gibi yerleşimlerdeki Osmanlı varlığı ve buradaki toplumsal yapılar üzerinde durulmuştur. İstanbul'a dönüş sırasında uğranan Hasköy ve Edirne gibi bölgelerdeki gözlemler, Osmanlı coğrafyasının çok yönlü yapısını yansıtmaktadır. Balkan coğrafyasında Edirne, Dimetoka, Gümülcine ve Drama şehirleri detaylı şekilde

anlatılmış, Mora ve Hanya gibi bölgelerdeki tarihî olaylar ve Osmanlı hâkimiyeti değerlendirilmiştir. Özellikle Kandiye'nin fethi ve bu sürece dair ayrıntılar, Osmanlı'nın askerî stratejileri açısından önem arz etmektedir. Ciltte ayrıca Arnavutluk coğrafyasına odaklanılmış; Yanya, Tepedelen, Avlonya, Draç, Ohri, Resne ve Manastır gibi bölgelerdeki Osmanlı yönetimi ve bu bölgelerin sosyal yapıları detaylandırılmıştır. Eser, Edirne üzerinden İstanbul'a yapılan dönüşle son bulmuştur.

Dokuzuncu Cilt: Osmanlı Devleti'nin Anadolu, Suriye, Filistin ve Hicaz bölgelerindeki coğrafi, tarihi ve manevi birikimini ele almaktadır. Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke ve Medine gibi önemli şehirler ile bu güzergâh üzerindeki yerleşimlerin sosyo-ekonomik, kültürel ve dini yapıları detaylandırılmıştır. Anadolu şehirlerinin ticari ve idari önemi vurgulanırken, Şam ve Kudüs gibi merkezler dinî ve tarihî yönleriyle ele alınmıştır. Mekke ve Medine'nin İslam dünyasındaki merkezi rolü, bu şehirlerin tarihi, kültürel ve dini bağlamda derinlemesine incelenmesiyle ortaya konmuştur. Ciltte ayrıca, evliyaların hikâyeleri ve tasavvufî geleneklere dair bilgiler yer almakta; Osmanlı'nın kutsal topraklara yönelik hizmetleri ve hac güzergâhlarındaki düzenlemeler ayrıntılı şekilde aktarılmaktadır.

Onuncu Cilt: Osmanlı Devleti'nin Afrika'daki coğrafi ve kültürel etkilerini incelemektedir. Mısır, Sudan, Habeşistan, Somali, Cibuti, Kenya ve Tanzanya gibi bölgeler, coğrafi, tarihî ve sosyal açıdan ele alınmıştır. Ciltte, Mısır'ın Nil Nehri üzerindeki stratejik önemi ve başta Kahire olmak üzere önemli şehirlerinin Osmanlı yönetimindeki yapıları ayrıntılı bir şekilde sunulmuştur. Sudan ve Habeşistan'daki Osmanlı etkisi de gözler önüne serilmiştir. Somali, Cibuti, Kenya ve Tanzanya'daki Osmanlı varlığı, bölgedeki ticaret ve kültürel etkileşimle birlikte incelenmiştir.

1.3. Kavramsal Çerçeve: Kızılbaşlılık, Bektaşîlik, Râfizîlik, Alevilik ve Son Dönemlerde Kızılbaşlılık

Kızılbaşlık, Bektaşîlik, Râfizîlik ve Alevilik, tarihsel ve sosyokültürel bağlamda birbiriyle ilişkili ancak farklı anlam ve boyutlara sahip kavramlardır. Kızılbaşlık, Osmanlı döneminde çoğunlukla Safevîler ile ilişkilendirilen heterodoks[43] bir yapı olarak öne çıkmış ve Anadolu'daki çeşitli Şiî unsurları kapsamıştır. Bektaşîlik

[43] Kabul edilmiş din kurallarına aykırı *Güncel Türkçe Sözlük*, "heterodoks" (Erişim 07 Ekim 2024).

ise özellikle Osmanlı devletiyle bütünleşmiş, Hacı Bektaş-ı Velî'nin öğretileri etrafında şekillenen bir tarikat olarak gelişmiştir. Râfizîlik, tarihsel olarak Şiî mezhebine yönelik dışlayıcı bir terim olarak kullanılmış, daha çok Sünnî inancından ayrışmayı ifade etmiştir. Alevilik ise özellikle Anadolu'da yaygınlaşan bir inanç sistemidir. Bu kavramlar, hem inanç pratikleri hem de tarihsel süreçlerdeki etkileri açısından farklılıklar gösterse de, toplumsal ve siyasal bağlamlarda birbirini etkilemiştir.

1.3.1. Kızılbaşlılık Kavramı

Kızılbaşlık kavramı, tarihsel süreçte farklı coğrafya ve zamanlarda çeşitli anlamlar kazanmış ve farklı bağlamlarda kullanılmıştır. İlk olarak, X. yüzyıldan itibaren Müslümanlığı kabul eden Türk topluluklarını tanımlamak için kullanılan bu terim, bu grupların başlarına taktıkları kırmızı baş giysisinden türetilmiştir.[44] Göçebe yaşam tarzına sahip olan bu topluluklar, İslam dinini eski inanç sistemleriyle kendilerine özgü bir şekilde harmanlayarak benimsemişlerdir.[45] Bu nedenle Kızılbaşlık hem bir dini kimlik hem de bir kültürel aidiyetin göstergesi olarak öne çıkmıştır. Karakalpak, Karabörklü, Kızılbörk ve Konurbörk bu isimlere örnektir.[46]

Türkler arasında Kızılbaş terimi, farklı dönemlerde ve coğrafyalarda çeşitli isimlerle ifade edilmiştir. Örneğin, kırmızı başlık (kızıl börk) giyen Türkmen topluluklarına ek olarak, siyah başlık kullanan Karakalpak, Karapapak ve Kıpçak gibi zümreler, kendi baş giysileriyle anılmıştır. Öte yandan, Karabörklü ve Yeşilbaş adlarıyla bilinen sûfî topluluklar da bu zengin çeşitliliğin bir parçasını oluşturmuştur.[47] Zamanla, İslam'a daha yakın duran topluluklar kırmızı başlık kullanımını terk etmiş ve bu terim, daha çok Alevî-Bektaşî geleneğiyle özdeşleşmiştir. Böylece Kızılbaş kavramı, Türkmen oymaklarının inanç ve kültürel pratiklerini yansıtan önemli bir unsur olmayı sürdürmüştür.

---

[44] Enver Behnan Şapolyo, *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1964), 255; Abdulkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm : Materyaller ve Araştırmalar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 1995); Erkan, *Osmanlı'da Kızılbaş Ayaklanmaları(16. Yüzyıl*); İlyas Üzüm, "Kızılbaş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022).

[45] Üzüm, "Kızılbaş", 25/546.

[46] Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1999), 1/235; Erkan, *Osmanlı'da Kızılbaş Ayaklanmaları(16. Yüzyıl)*, 37.

[47] Üzüm, "Kızılbaş", 25/546.

Kızılbaş terimi, XV. yüzyılın sonlarına doğru yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Bu terim, Safevî Devleti'nin kurucusu Şah İsmail'in babası Şeyh Haydar tarafından, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'daki Türkmen boylarına on iki imam inancını simgeleyen on iki dilimli kırmızı börkler giydirilmesiyle literatüre girmiştir. Şeyh Haydar'ın bu uygulaması, söz konusu toplulukların zamanla "Kızılbaş" olarak anılmasına neden olmuştur.[48]

Altaylı Şamanların kullandığı dağ tavuğu tüyüyle süslenmiş kırmızı külah biçimindeki şapkanın, Alevi dedeleri ile Bektaşî babalarının giydiği şapkaya benzerliği dolayısıyla "Kızılbaş" terimi kullanılmaya başlanmıştır.[49] Ayrıca, Kızılbaş terimi Kırgız oymaklarından birinin ismi olmasının yanı sıra, Afganistan'daki bazı Şii toplulukları tanımlamak için de kullanılmaktadır.[50]

"Tâc-ı Haydarî" veya kısaca "taç" olarak bilinen bu başlık, beyaz bir tülbentle sarılmış, sürahi şeklinde tasarlanmış, on iki dilimli kırmızı bir başlıktır. İlk dönemlerde daha çok siyasi bir anlam taşıyan bu terim, Safevîler döneminde yapılan dini propagandaların etkisiyle, görünüşte on iki imam inancını temsil etse de, ilahın insan suretinde görünmesi, ruh göçü ve Ali'nin bedenleşmesi gibi aşırı inançları yansıtan Türkmen Şiiliğinin bir sembolü haline gelmiştir.[51]

Kızılbaş isminin kökeniyle ilgili çeşitli görüşler, İslam'ın ilk dönemlerine dayandırılmaktadır. Bu görüşlerden bazılarına göre, Kızılbaş terimi, Hz. Peygamber döneminde de kullanılmıştır. Örneğin, Uhud Savaşı sırasında başındaki sarığının kana boyanmasından ötürü Ebû Dücâce'ye "Kızılbaş" denildiği rivayet edilmektedir. Ayrıca, savaş esnasında karşı tarafla farklılık oluşturmak amacıyla Hz. Peygamber'in askerlerine kırmızı renkli sarıklar kullanma talimatı verdiği de ileri sürülmektedir. Diğer bir rivayete göre, Hz. Ali'nin Hayber Savaşı'nda kırmızı başlık taktığı, bu uygulamanın Kızılbaş teriminin kaynağı olabileceği ifade edilmektedir. Bir başka görüş ise, Sıffîn Savaşı'nda Hz. Ali'nin askerlere kırmızı sarık sarması ve bunun sonucunda taraftarlarının "Kızılbaş" olarak anılmasının söz konusu olduğudur. Yine, Hayber Kalesi'nin fethedileceği sırada Hz. Ali'nin kırmızı sarık sarması ve bununla

---

[48] Üzüm, "Kızılbaş", 25/546.

[49] Üzüm, "Kızılbaş", 25/546; Erkan, *Osmanlı'da Kızılbaş Ayaklanmaları(16. Yüzyıl*.), 38.

[50] Üzüm, "Kızılbaş", 25/546; Erkan, *Osmanlı'da Kızılbaş Ayaklanmaları(16. Yüzyıl)*, 37.

[51] I.Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar: Alevîlik-Bektaşîlik Araştırmaları (trc.Turan ALPTEKİN* (İstanbul, 1994), 54.

birlikte Kızılbaş teriminin kullanılmaya başlandığı iddia edilmektedir.[52] Ancak, bu görüşlerin tarihsel kaynaklarla doğrulanması mümkün olmamakta olup, genellikle Kızılbaş ismine dini bir kutsallık atfetme çabasının ürünü olduğu düşünülmektedir.[53]

Kızılbaş isminin kökenine dair farklı bir rivayet ise, Şeyh Haydar'ın rüyasında Hz. Ali'yi görmesi ve Hz. Ali'nin emriyle onu sevenlerin on iki dilimli kırmızı börk giymeleri şeklinde aktarılmaktadır.[54]

1.3.1.1. VI. Yüzyıldan İtibaren Kızılbaşlılık Kavramı

XVI. yüzyıldan itibaren "Kızılbaş" kavramı, ilk başta bir giysi tanımı olarak kullanılsa da zamanla belirli bir topluluğu tanımlayan bir kavram haline gelmiştir. Bu dönüşüm, terimin ilk kez Osmanlı-Safevî çatışmalarında, Şeyh Haydar'ın müritlerine yönelik kullanılmasıyla başlamıştır. Şeyh Haydar, müritlerinin Türkmenlerden ayırt edilmesini sağlamak amacıyla, gördüğü bir rüya sonrasında onlara özgü bir kıyafet düzenlemiş ve bu kıyafet, derviş entarisi ile on iki dilimli kızıl bir taçtan oluşmuştur. Bu dönemde, "Kızılbaş" terimi, öncelikle bir giyim tarzını ifade etmekle birlikte, zaman içinde bir kimlik tanımı olarak şekillenmiştir.[55]

Safevî Devleti'nin kuruluşuyla birlikte, "Kızılbaş" terimi, devlete kurucu unsurların, özellikle Türkmen kimliğinin bir sembolü olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu kavram, daha sonra mülki ve askeri yönetimdeki belirli kesimleri tanımlamak için de yaygınlaşmıştır. Şeyh Haydar ile başlayan bu kimlik, oğlu Şah İsmail döneminde daha da belirginleşmiş ve Safevîler, devlete "Devlet-i Kızılbaş", liderlerine "Padişah-ı Kızılbaş", emir ve askerlerine ise "Ümerâ-i Kızılbaş" ve "Sipah-i Kızılbaş" gibi unvanlar vermiştir. Böylece, "Kızılbaş" terimi, sadece dini bir kimlikten öte, askeri ve siyasi bir tanımlama olarak anlam kazanmıştır.[56] Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde Kızılbaş ismi belli bir yeri belirtmek için kullanılmıştır. 19 Zilkâde 967 tarihli Osmanlı belgesinde Kızılbaş vilayetine kaçan leventler şu şekilde

---

[52] Mehmet Eröz, *Türkiye'de Alevilik Bektaşilik* (İstanbul: Otağ Yayınevi, 1977), 87-88; Ethem Ruhi Fığlalı, *Türkiye'de Alevîlik-Bektaşilik* (İzmir: Selçuk Yayınları, 1990);s.11-12 Erkan, *Osmanlı'da Kızılbaş Ayaklanmaları(16. Yüzyıl)*.38

[53] Eröz, *Türkiye'de Alevilik Bektaşilik*, 87-88; Fığlalı, *Türkiye'de Alevîlik-Bektâşîlik*.11-12.

[54] Muhsin el-Emîn, Aʿyânü'ş-Şîʿa, Beyrut: ed-Dirâsâtü'l-edebiyye, 1963, I, 21.

[55] W.Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd (trc. Tevfik Bıyıkoğlu)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992), 65; Üzüm, "Kızılbaş"; Erkan, *Osmanlı'da Kızılbaş Ayaklanmaları(16. Yüzyıl)*.

[56] Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992), 150; Erkan, *Osmanlı'da Kızılbaş Ayaklanmaları(16. Yüzyıl)*, 40.

yazılmıştır: "Erzurum beğlerbeğisine hüküm ki haliya mektup gönderüp Amasya ve Tokat ve Çorum levendlerinden yirmi nefer kimesne Kızılbaş vilâyetine kaçup giderler iken serhadde tutulup kal'a-i Erzurum'da habs olındukların ve iki neferi fevt olduğın bildürdüğün ecilden mezbûrlarun dahı haklarından gelinmek emr idüp..".[57] Buradan anlaşılıyor ki Kızılbaş ismi belli bir yer ismi olarak da Osmanlı Devleti tarafından kullanılmıştır.

Bu gelişmelerin ardından, özellikle Şah Tahmasb, kendi eseri Tezkire'de Safevî askerleri için "Kızılbaş" terimini kullanmaya devam etmiştir.[58] Nahcıvâni'nin risalesinde ise Kızılbaşlar, üç farklı gruba ayrılmıştır: Birinci grup, Şah İsmail'i ilah olarak kabul eden ve Hz. Peygamber'in kabrini yakmayı isteyenler; ikinci grup, ibadet etmeyenler; üçüncü grup ise peygamberlere, Kur'an'a, sahabelere ve halifelere lanet edenlerdir. Bu sınıflandırma, Kızılbaşların dini inançlarının, dönemin egemen İslam anlayışlarından ne kadar farklı olduğunu ortaya koymaktadır.[59]

Kemalpaşazâde delalette olan fırkaları zikretmiş. Zikrettiği gruplar arasında Rafizîler'i de zikretmiş ve Rafizîler'in altında Kızılbaşları da saymış ve bu grubu ehlisünnet dışı olarak zikretmiştir.[60] Âşıkpaşazâde, Safevîler için Erdebil sûfîleri, sûfiyan şeklinde bahsetmektedir.[61] Hadîdî, "Kızıl tâcı başında sûfî adı, Müslüman şeklidi kâfir nihadı"[62] şeklinde bahsetmektedir. Yenişehirli Abdullah Efendi ise risalesinde ehl-i sünnetin hak olduğunu, diğer fırkaların batıl olduğunu söyleyerek Kızılbaşları bu batıl fırkalar içerisinde tanımlamıştır.[63] Abdullah Efendi'nin bu değerlendirmesi, sadece dini bir farklılık ifade etmekle kalmaz, aynı zamanda dönemin sosyo-kültürel ve dini atmosferine dair önemli bilgiler sunar. Bu tür ifadeler, Osmanlı Devleti'nin Kızılbaşlara yönelik dini tutumunu ve Safevîlere karşı benimsenen inanç temelli politikasını yansıtmaktadır. Abdullah Efendi'nin "batıl fırka" ifadesi,

---

[57] Osmanlı Arşivi(BOA), *Mühimme Defteri*, No: 3, Sıra No: 1422.

[58] Şah Tahmasb-ı Safevî, çev. Hicabi Kırlangıç, *Tezkire* (İstanbul: Anka Yayın, 2001), 25,30,44; Erkan, *Osmanlı'da Kızılbaş Ayaklanmaları(16. Yüzyıl)*, 40.

[59] Erkan, *Osmanlı'da Kızılbaş Ayaklanmaları (16. Yüzyıl)*, 46.

[60] Kemalpaşazâzde, *Risâle fi beyân-ı fırâk-ı dâlle*, Süleymaniye Kütühanesi Ktp., Kılıç Ali Paşa Kol., No: 1028, vrk. 297b-298a.

[61] Aşıkpaşazâde, Tevârîh-i Âl-i Osmân, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332, 264.

[62] Hadîdî, Tevârîh-i Âl-i Osmân(1299-1523), haz. Necdet Öztürk, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1991), 385.

[63] Yenişehirli, Abdullah Efendi; *Risâle fi"l-fark beyne ehli"s-sünne ve"l-kızılbaş*, Süleymaniye Kütüphanesi, Giresun Yazmalar Kol., No: 114, vrk. 50a-53a; Erkan, *Osmanlı'da Kızılbaş Ayaklanmaları (16. Yüzyıl)*, 47.

Kızılbaşların inançlarının dönemin egemen İslam anlayışına karşı bir tehdit olarak algılandığını ve Osmanlı Devleti'nin dini sınırlarını koruma çabasını gösterir. Bu değerlendirme, sadece dini bir eleştiri değil, aynı zamanda dönemin halkının benimsediği inanç sistemleri ile devletin bu inançlara karşı tutumunun bir yansımasıdır. Kızılbaşlar'ın "batıl" olarak tanımlanması, Osmanlı toplumundaki dini çeşitliliği yönetme biçimini ve devletin bu çeşitliliğe karşı tutumunu anlamamıza yardımcı olmaktadır.

1.3.2. Bektaşîlik ve Kızılbaşlılık Arasındaki Kavramsal İlişki

Bektaşilik, Osmanlı Devleti'nin dinî, toplumsal ve siyasal yapısında önemli bir rol oynamış ve etkisini uzun süre devam ettirmiştir. Tarikat, özellikle Yeniçeri Ocağı'nın kuruluş sürecindeki katkıları ve bu ocakla kurduğu yakın bağlar sayesinde, Osmanlı toplumunda merkezi bir konuma yerleşmiştir. Bektaşiliğin dikkate değer bir diğer yönü, farklı dinî ve kültürel unsurları birleştirici bir yapıya sahip olmasıdır. XVI. yüzyılda, Osmanlı yönetimi tarafından resmen tanınan tek gayri Sünnî tarikat olması, Bektaşiliğin Osmanlı siyaseti ve toplumundaki ayrıcalıklı konumunu pekiştirmiştir. Bu bağlamda, Bektaşilik, sadece bir dinî tarikat olarak değil, aynı zamanda Osmanlı toplumunun dinî ve sosyal çeşitliliğiyle uyumlu bir yapıyı temsil eden bir oluşum olarak öne çıkmıştır. Devletle kurduğu uyumlu ilişkiler ve geniş halk kesimleri üzerindeki etkisi, Bektaşiliği Osmanlı tarihinin en dikkat çekici ve üzerinde en çok araştırma yapılan dinî hareketlerinden biri haline getirmiştir.[64]

Anadolu'da Kızılbaşlık ve Bektaşilik, XIII. yüzyılda gerçekleşen Babaî Hareketi'nin (1240) etkisiyle şekillenen önemli dinî ve sosyal yapılardır. Anadolu'ya gelen göçebe Türkmen toplulukları, II. Gıyâseddin Keyhusrev (1237-1246) döneminde meydana gelen Babaî İsyanına aktif olarak katılmıştır. İsyanın önderi olan Baba İlyas-ı Horasânî,[65] Amasya yakınlarındaki dergâhında eski Türk inançlarını İslâm tasavvufu ile birleştirerek bir öğreti geliştirmiştir. Bu öğreti, özellikle sosyal ve ekonomik sorunlarla karşı karşıya kalan Türkmen toplulukları arasında kurtarıcı bir

[64] Ahmet Yaşar Ocak, "Bektaşîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/373.

[65] 1240 yılında Anadolu Selçuklu Devleti'ne karşı giriştiği büyük siyasî-içtimaî ayaklanma hareketine adını veren ve Anadolu'da ilk gayri Sünnî cereyanların temelini atan Türkmen şeyhi. Şerafettin Turan, "Bayezid II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/368.

rol üstlenmiştir. Baba İlyas, halifeleri vasıtasıyla isyan için hazırlık yapmış ve bu süreçte Baba İshak, hareketin fiilî liderliğini üstlenmiştir. 1240 yılında Kefersud bölgesinde başlayan isyan, Türkmenlerin önemli başarılar elde ederek Orta Anadolu'ya ilerlemesiyle sonuçlanmıştır. Ancak Amasya'da yakalanan Baba İlyas idam edilmiş, Türkmenlerin büyük bir kısmı ise Kırşehir yakınlarındaki Malya Ovası'nda imha edilmiştir. İsyan, kısa vadede başarıya ulaşamamış olsa da kaçabilen Türkmenler, kendi aralarında dayanışma sağlayarak Babaî Hareketi'ni sürdürmüş ve bu hareket zamanla Bektaşilik ve Kızılbaşlık olarak bilinen iki ayrı yapı hâline dönüşmüştür.[66]

Her iki yapı, inanç ve ayinler açısından benzerlikler taşımakla birlikte, farklı sosyolojik ve dinî özellikler sergilemiştir. Bektaşilik, özellikle tarikat yapılanması içinde kurumsallaşarak halk sufiliğinin bir örneği hâline gelirken; Kızılbaşlık, daha çok kapalı bir toplumsal yapı sergileyen ve "kavmî mezhep" olarak nitelendirilebilecek bir karaktere sahip olmuştur. Bektaşilik, Türkmen babalarının etkisiyle gelişen bir halk tasavvufu hareketiyken, Kızılbaşlık doğrudan Türkmen zümrelerine hitap eden bir yapıdır.[67]

Osmanlı Devleti ile olan ilişkiler bakımından da bu iki yapı farklılık göstermiştir. Bektaşilik, Osmanlı idaresiyle uyumlu bir tarikat olarak tanınırken, Kızılbaşlık çoğunlukla muhalif bir tutum sergilemiş ve bu nedenle devlet tarafından tanınan bir grup hâline gelememiştir.[68] Ayrıca dinî hiyerarşi, ayin ve âdâb-erkân konularında da belirgin farklılıklar mevcuttur. [69] Bazı araştırmacılar, Kızılbaşlığı "köy Bektaşiliği" olarak değerlendirse de her iki yapı, ayrı dinî ve toplumsal dinamiklerle gelişmiştir.[70]

---

[66] Ahmet Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı : Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu* (İstanbul : Dergâh Yayınları, 1996), 3-23.

[67] Ocak, *Babailer isyanı,* 3-23.

[68] Ocak, *Babailer isyanı,* 3-23.

[69] Ahmet Yaşar Ocak, *Türk Sufiliğine Bakışlar: Türkiye'de Tarihin Saptırılması Sürecinde* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), 19-20.

[70] Eröz, *Türkiye'de Alevilik Bektaşilik*, 80-81; I. Mélikoff, *Hacı Bektaş: Efsaneden Gerçeğe (trc. Turan Alptekin),* (İstanbul: Cumhuriyet Yayınevi, 1998).

1.3.3. Râfizîlik ve Kızılbaşlılık Arasındaki Kavramsal İlişki

Râfizîlik, İslam mezhepleri literatüründe, genellikle ilk üç halifenin hilafetini kabul etmeme temeline dayalı bir kavram olarak tanımlanmaktadır. Bu terim, tarih boyunca Şiî inançları benimseyen hemen hemen tüm grupları içine alacak şekilde geniş bir anlamda kullanılmıştır. Özellikle Osmanlılar tarafından XVI. yüzyıldan itibaren "Kızılbaş" kelimesi ile eş anlamlı olarak değerlendirilmiştir. Osmanlı tarih eserlerinde sıklıkla rastlanan "Râfizî, Revâfız, Râfiziyyü'l-mezheb, Revâfızü'l-mezheb" gibi ifadeler, çoğunlukla Şiî unsurlar taşıyan bâtınî grupları tanımlamak için kullanılmıştır. Bu kavramlar, genel İslam anlayışından farklı inanç sistemlerine sahip çeşitli toplulukları işaret etmektedir. Özellikle Alevîlik, Bektaşîlik ve Kalenderîlik gibi derviş grupları ile Şiî inançlarına mensup Acemler ve Safevî Devleti'nin etkisi altındaki Osmanlı muhalifi Kızılbaş zümreleri bu tanımlamalar içerisinde yer almıştır. Safevîler'in kuruluşu ve bu bağlamdaki siyasi gelişmeler, Osmanlı topraklarında bu kavramın kullanımını ve algısını derinden etkilemiştir.[71]

1.3.4. Alevilik ve Kızılbaşlılık Arasındaki Kavramsal İlişki

Alevîlik**,** çoğunlukla Hz. Ali'ye duyulan özel bağlılık ve onunla ilişkilendirilen inançlarla tanımlanan bir kavramdır. Tarihsel süreçte bu terim, özellikle Şiî topluluklarına atıfla kullanılmakla birlikte, Alevî nisbesini benimseyen çeşitli mezhepleri de ifade etmiştir. Örneğin, Zeydiyye ve İsnâaşeriyye gibi ana Şiî mezheplerinin yanı sıra Beyâniyye, İsmâiliyye ve Bâtıniyye gibi gruplar da Alevî olarak adlandırılmıştır. Günümüzde ise bu terim, esasen iki temel itikadî mezhebi tanımlamak için kullanılmaktadır. Bunlardan ilki, özellikle Lübnan, Suriye ve Hatay çevresinde yaşayan Nusayrîliktir**.** İkincisi ise XIII. yüzyılda Anadolu'da ortaya çıkmış ve XVI. yüzyılda Safevîler'in etkisiyle belirgin bir kimlik kazanmış olan Kızılbaşlık mezhebidir. Osmanlı dönemi belgelerinde ve tarih yazımında Kızılbaşlık mensupları sıklıkla "Kızılbaş" veya "Râfizî" terimleriyle anılmasına rağmen, bu topluluklar kendilerini genellikle Alevî olarak tanımlamışlardır.[72]

---

[71] Ahmet Yaşar Ocak, "Türk Heterodoksi Tarihinde 'Zındık, Harici, Rafizi, Mülhid ve Ehli Bidat' Terimlerine Dair Bazı Düşünceler", *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri: Osmanlı Dönemi Makaleler-Araştırmalar*, (2011), 12. Mustafa Öz, "Râfizîler" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/396.

[72] Ahmet Yaşar Ocak, "Alevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/369.

1.3.5. Günümüzde Kızılbaş Kavramı

"Kızılbaş" kavramı, tarihsel, dini, kültürel ve siyasi boyutlarıyla oldukça karmaşık bir kimlik taşımaktadır. Günümüzde, özellikle Sünnîler tarafından Anadolu Alevilerine atıfta bulunmak için kullanılan bir terim olarak bilinse de, bu kavramın anlamı, tarihi süreçlerde farklı bağlamlarda değişim göstermiştir. Osmanlı Devleti, en büyük siyasi rakibi olan Safevîler ile olan ilişkileri ve Sünnîlik'i temsil etme durumu nedeniyle Kızılbaşlara karşı derin bir husumet beslemiştir. Bu durum, "Kızılbaş" ifadesinin, dönemin Sünnî toplumu tarafından küçümseyici bir anlam yüklenerek kullanılmasına yol açmıştır.[73] Ancak, XX. yüzyılın başlarında yaşanan toplumsal ve siyasi değişiklikler, "Kızılbaş" teriminin büyük ölçüde "Alevi" kimliğiyle özdeşleşmesine sebep olmuştur. Bu süreç, terimin anlamında önemli bir dönüşüm yaratmış ve "Kızılbaş" ifadesinin kullanılma biçimi toplumsal ve kültürel bağlamda farklılaşmıştır.[74]

Cumhuriyet dönemi sonrasında ise, Alevi ve Bektaşi kimliklerinin ayırt edilmesi amacıyla kullanılan bu terim, zamanla terk edilmiş ve yerini daha yaygın olarak "Alevi" terimi almıştır. Son yıllarda, Alevilik ve Bektaşilik arasındaki ayrım, çoğunlukla "Alevilik" adı altında birleşmiş "ve" bağlacının çıkarılması veya terimlerin arasına tire eklenmesi gibi dilsel değişikliklerle Alevi kimliği ön plana çıkmıştır.[75] Bu bağlamda, "Kızılbaş" kavramı tarihsel olarak farklı anlamlar taşıyan ve toplumsal kimlikler arasında önemli bir yere sahipken günümüzde daha çok tarihsel bir referans olarak kaldığı söylenebilir.

1.4. Kızılbaşların İnancı ve İbadet Anlayışları

Kızılbaşlık, inançlarını daha çok sözlü gelenekler, törenler ve kutsal metinlerin yorumlarına dayandıran bir inanç sistemidir. Bu nedenle, Kızılbaş inançlarını tam olarak anlamak için onların yaşam biçimlerini gözlemlemek, törenlerine katılmak veya kutsal metinlerini derinlemesine incelemek gerekmektedir.

---

[73] Kızılbaşlık unsurunu Osmanlı halkı arasında ittihat için gerekli gören mütefekkirler sünnî şiî kavgası etrafında gidip gelmemesi için gayret göstermişlerdir. Ayrıntılı için bkz. Ahmet Tunahan Akgün, *İslâmî Mecmuaların İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Değerlendirilmesi (1908-1928 Yılları)* (Akdeniz Üniversitesi, Tez, 2023) ((TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)), VIII, 122 y./46.

[74] I. Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar: Alevîlik-Bektaşîlik Araştırmaları (trc.Turan ALPTEKİN*, 33-34.

[75] Üzüm, "Kızılbaş", 25/546.

Kızılbaşlık, inançlarını büyük ölçüde sözlü gelenekler, törenler ve kutsal metinlerin yorumlarına dayandıran bir inanç sistemidir. Bu nedenle, Kızılbaş inançlarının tam olarak anlaşılabilmesi için, yalnızca teorik bir inceleme yapmak yeterli olmayıp, aynı zamanda onların yaşam biçimlerini gözlemlemek, törenlerine katılmak ve kutsal metinlerini derinlemesine irdelemek gerekmektedir. Kızılbaşlar, dini öğretilerini genellikle "dede" olarak bilinen dini liderlerden alır ve bu öğretiler nesilden nesile aktarılarak sürdürülür. Kızılbaşların kutsal kabul ettiği metinler arasında Menakıbu'l-Esrar, Miraçname ve Faziletname gibi eserler yer alır. Bu metinlerdeki şiirsel anlatımlar ve sembolik ifadeler, Kızılbaşların inanç dünyasına dair önemli ipuçları sunmaktadır.[76]

Kızılbaşlığın temel inancı, özellikle Hz. Ali'ye duyulan derin sevgi ve saygıya dayanmaktadır. Kızılbaşlar için Hz. Ali, yalnızca Hz. Muhammed'in halifesi değil, aynı zamanda ilahi sırlara vakıf, evrensel aşkın ve erdemin sembolüdür. Ali'nin şahsiyetine duyulan sevgi ve saygı, Kızılbaş inançlarının temel yapı taşlarından biridir. Kızılbaşlar, Ali'nin Allah ile olan yakın ilişkisini, kendi şehadet anlayışlarında merkeze alarak, "Aliyyun Veliyullah, Veliyun Ali Allah" ifadesiyle dile getirirler. Bu ifade, Ali'nin hem Allah'ın dostu hem de Allah ile bir olduğunu vurgular. Kızılbaşların kutsal metinlerinde yer alan Allah tasvirlerini de bu bağlamda yorumlayarak, Ali'yi evrenin yaratıcısı ve yöneticisi olarak görürler. Kızılbaşlık, esasen Ali sevgisi üzerine kurulu bir inanç sistemidir. İnançları, sözlü gelenekler, kutsal metinlerin sembolik yorumları ve toplumsal törenler aracılığıyla kuşaktan kuşağa aktarılmaktadır. Ali, Kızılbaşlar için sadece bir insan değil, aynı zamanda ilahi aşkın ve evrensel birliğin sembolüdür. Aralarındaki bazı yazılı metinlerde başka bir Allah tasvirine yer verilmiş olsa da, Kızılbaşlar bu tasvirleri tevil ederek, Ali'nin evvel, ahir, batın, zahir, rahman ve rahim olduğunu savunurlar.[77]

Kızılbaş inancı, dini ve ahlaki kurallar etrafında şekillenen bir inanç sistemine dayanır. Bu inanç, hem bireysel hem de toplumsal yaşamda uyulması gereken belirli sünnet ve farzları içerir. Kızılbaş inancının sünnetleri, bireylerin ahlaki gelişimini ve toplumsal uyumunu sağlamayı amaçlar. İlk olarak, dilde tevhid kelimesinin

[76] Ahmet Turan, "Anadolu Alevîleri-Kızılbaşlar", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1992), 46.

[77] Turan, "Anadolu Alevîleri-Kızılbaşlar", 46.

bırakılmaması gerektiği vurgulanır. İkinci olarak, kibirlenmemek ve kin tutmamak önemlidir. Ayrıca, gönül kırmamak ve kimseye düşmanlık beslememek de bir diğer sünnettir. Farzlar ise, sırrını saklamak, diğer Kızılbaşlarla birlikte olmak, yalan söylemekten ve gıybetten kaçınmak, hizmette bulunmak, başkalarına yardım etmek ve toplumu faydalı bir şekilde desteklemek de farzlar arasında sayılır. Mürebbisine itaat etmek ve musahibini görüp, gözetmek, halifeden taç ve kisve giymek, bu inanç sisteminin sembolik uygulamalarından biridir ve toplumsal hiyerarşiyi simgeler. Bu sünnet ve farzlara uymayanlar, topluluk içinde sosyal yaptırımlara tabi tutulabilir. Sosyal düzenin korunması ve dini kurallara riayet edilmesinin sağlanması için, uymayan bireyler sopa yemek veya halife ve mürşide para verme gibi cezalarla karşılaşabilirler.[78]

Kızılbaş inancında din adamları, belirli görev ve sorumluluklara sahip çeşitli unvanlarla tanınır. Bunlar arasında en yüksek görev, Safevîler döneminde İran'dan gönderilen, daha sonra Hacı Bektaş-ı Veli Tekkesindeki Dede Baba tarafından seçilen Bektaşî Çelebilerinin atandığı 'halife' görevidir. Bu unvan, dini liderlik ve yöneticilik anlamına gelir. Bir diğer önemli unvan ise 'Dede'dir. Dede, dini işleri yönetmekle sorumlu olan ve Hz. Muhammed'in soyundan geldiğine inanılan din adamlarını ifade eder. Dedeler, "ocak" adı verilen ailelere mensupturlar ve bu ocaklar, Kızılbaş büyüklerinin soyuna dayalıdır. Bazı ünlü ocaklar arasında Abdal Musa, Ağuiçen, Ali Seydi Otman, Celal Abbas, Pir Sultan, Seyyid Ali ve Şeyh Sultan gibi isimler yer alır. Bu ocaklar bazen birbirleriyle bağlantılıdır ve Kızılbaş inancındaki dini düzenin bir parçası olarak önemli bir rol oynarlar. Mürebbi, dini işleri yürütmek, davalara bakmak, adak toplamak ve kurban kesmekle sorumlu olan kişidir. Bu görev, Dede tarafından atanır. Rehber ise dini törenleri yönetir ve gelenek ile görenekleri iyi bilen bir kişi olarak her Kızılbaş bu görevde bulunabilir. Musâhib ise erginlik çağına gelmiş bir kişiyi tarikata kabul etmek için onun yol göstericisidir. Musahip olma süreci, görgü gecesi yaparak ve "musahip kavline girme" töreni ile başlar. Tâlib ise Hz. Ali soyundan gelmeyen, ocaktan olmayan tüm Kızılbaşları tanımlayan bir terimdir.[79]

Kızılbaşlar, dini ibadet ve erkânlarını kırsal kesimde kış aylarında düzenler, özellikle tarla ve hayvancılık işleri bittikten sonra düzenlenir. Dedeler, taliplerin dini

[78] Turan, "Anadolu Alevîleri-Kızılbaşlar", 48.
[79] Turan, "Anadolu Alevîleri-Kızılbaşlar", 50-51.

ayinlerini yapmak için köy köy gezmeye başlarlar. Dedeler, çeşitli köylere giderek burada dini ayinlerini düzenler. Bu ayinlerin en bilinenlerinden biri Ayin-i Cem (Görgü Ayini) olup, bu merasim özellikle kış aylarında, Cuma gecelerinde gerçekleştirilir. Ayin-i Cemde, dede ocak yanına ve talipler, yaş sırası ile iki yana otururlar, kadınlar arkadadır.[80] Genellikle üç ana olayın canlandırılmasından ibarettir: Miraç, Kırklar Meclisi ve Hz. Hüseyin'in susuzluğu. Ayrıca bu merasimin amacı, Kızılbaş olan her ferdin yılda bir kere mutlaka görülmesi, her talibin bir musâhib tutması, düşkünler ve küskünlerin barıştırılmasıdır.[81] Miraç: Ayinde, Dedeler, önce Miraçname'yi okur. Bu şiir, Hz. Peygamberin Miraç'a yükseldiği sırada yaşadığı olayları anlatır. Şiirde, Peygamberin yolunu kesen bir aslanın, Cebrail'in yardımıyla etkisiz hale getirilmesi, ardından Hz. Ali'nin Peygamberin yüzüğünü çıkararak aslana vermesi gibi öğeler yer alır. Bu şekilde, Peygamberin Miraç'a yükselişi ve Hz. Ali'nin bu olaydaki rolü canlandırılır. Kırklar Meclisi: Ayinin bir diğer önemli bölümü de Kırklar Meclisi'ne aittir. Burada, Selman-ı Farisi'nin üzüm getirmesi anlatılır. Üzüm, katılımcılara dağıtılır ve ardından şerbet içilir. Sema yapılırken, katılımcılar bir araya gelir ve sema yaparak dönmeye başlarlar. Semanın ardından, Dede, kayın ağacından yapılmış düz bir sopayı öper ve halk, Musahiplerin birbirine yakınlaşmasını simgeleyen bir şekilde yere diz çöküp kucaklaşır. Bu, birlik ve kardeşlik duygularını pekiştiren bir ayindir. 3. Hz. Hüseyin'in Susuzluğu: Ayinin bir başka bölümü de, Hz. Hüseyin'in susuzluğuna adanır. Dede'nin önüne bir tas su gelir ve herkes sırayla içmek üzere su içer. Bu sırada, katılımcılar, Hüseyin'e selam verir ve katiline lanet okurlar. Sonrasında Saka (su taşıyıcı) da içer ve odanın ortasında bir dua yaparak merasimi bitirir. İkinci aşama: Bu tür dini törenlerde katılımcılar, genellikle para veya adakla Dedeye hizmet ederler. Ayinlerin sonunda, Dede bir mendil serer ve oraya para veya adak bırakırlar. Dede bu parayı, her Cuma gecesi, tarikatın yüksek bir noktasına mum yakmak için kullanır. Günümüzde elektrik kullanımı yaygın olsa da, bu para, Dede'ye harçlık olarak verilmektedir. Sorgu Ayini: Çarşambayı Perşembeye bağlayan

[80] Abdülbaki Gölpınarlı, *Kızılbaş,* İslam Ansiklopedisi (İstanbul, Maarif Basımevi, 1955), 5/793; Gölpınarlı, Abdülbaki, İslam Ansiklopedisi "Kızılbaş Maddesi", sadeleştiren Alişan Akpınar, Dans Müzik Kültür: Folklora Doğru Çeviri Araştırma Dergisi Boğaziçi Üniversitesi Folklor Kulübü Süreli Yayını,1998, sayı: 63, s.84.

[81] Turan, "Anadolu Alevîleri-Kızılbaşlar", 51.

gecelerde düşkünler münasebeti ile yapılan ayindir. Bu ayinde, suçlular ve şikâyetçiler dile getirilir. Dede durum göre barıştırma yapar ve cezaları uygular. Bu ayin, Cuma günü yapılan Ayin-i Cem ile tamamlanır.[82]

Sonuç olarak, Kızılbaş inancı, Hz. Ali'ye duyulan derin sevgi ve saygı üzerine inşa edilen, sözlü gelenekler, dini törenler ve sembolik metinlerle şekillenen bir inanç sistemidir. Bu inanç, bireylerin manevi gelişimini ve toplumsal uyumu sağlamak için belirli ahlaki kurallar ve dini farzlar belirler. Kızılbaşlar, dini öğretilerini Dedeler ve diğer dini liderlerden alarak, toplumsal yaşamda birlik ve dayanışmayı pekiştiren ayinler aracılığıyla bu öğretileri kuşaktan kuşağa aktarırlar. Ayin-i Cem ve Sorgu Ayini gibi ayinler, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde ahlaki sorumlulukları yerine getirmeyi amaçlar ve Kızılbaşlar arasında güçlü bir manevi bağ oluşturmayı hedefler. Kızılbaşlık, sadece bir inanç değil, aynı zamanda bir yaşam biçimi olup, dini liderlik, törenler ve toplumsal ilişkiler aracılığıyla bireylerin içsel dünyalarını şekillendirirken, toplumsal düzenin korunmasına da katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

1.5. Dini Hareketten Devletleşmeye Safevî Devleti'nin Doğuşu ve Safevîler'in Kızılbaşlarla İlişkisi

Safevî şeyhleri silsilesinde, özellikle Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar'ın müritlerinin şeyhlerine yönelik bakış açısı, onları Tanrı'nın yeryüzündeki zuhuru olarak görmeleri, Safevîler'in dini ve manevi gücünün nasıl güçlü bir şekilde toplumsal yapılar içinde şekillendiğini ortaya koymaktadır. Erdebil Tekkesinin siyasallaşma süreci, özellikle Şeyh Cüneyd dönemiyle birlikte önemli bir kırılma noktasına ulaşmıştır. Bu dönemde, Erdebil Tekkesi, yalnızca dini bir merkez olmanın ötesine geçerek, geniş taraftar topluluklarıyla Safeviyye Tarikatı'nın manevi etkisinin, özellikle Anadolu'da güçlü bir biçimde hissedildiği bir dönüşüm yaşamıştır. Şeyh Cüneyd dönemi, Safeviyye Tarikatı şeyhlerinin dini liderlikten siyasî alana geçişlerinin belirginleştiği bir dönüm noktasıdır. Şah İsmail dönemine gelindiğinde ise Safevîler, dinî kimliğinden çok, siyasal kimliğini pekiştiren önemli bir aşamaya ulaşmıştır. Şah İsmail, İran ve Azerbaycan'ı Şiîlik esasları üzerinde birleştirerek, Safevîlik'i mezhep olarak benimsemiş ve bu süreç, Safevî Devleti'nin kurulumunun temel taşlarını atmıştır. Şah İsmail'in bu adımı, Safevîler'in dini bir hareketten ziyade,

[82] Gölpınarlı, Kızılbaş, 5/794; Turan, "Anadolu Alevîleri-Kızılbaşlar", 51.

güçlü bir mezhep ve siyasal otorite olarak kabul edilmelerini sağlamıştır. Sünnî bir tarikat olarak ortaya çıkan Safevîlik, Şah İsmail ile birlikte, devletleşmiş ve Şiîlik'i resmi mezhep olarak kabul etmiştir. Bu değişim, Safevîlik'in sadece dini değil, aynı zamanda toplumsal ve siyasal düzlemde de etkili bir güç haline gelmesini sağlamıştır.[83]

1.5.1. Sünnilikten Şiîliğe: Safevî Tarikatının Siyasal Dönüşümü

Şeyh Safiyyüddîn, 1301 yılında vefat eden Şeyh Zahid'in vasiyeti üzerine Zahidiyye Tarikatı'nın şeyhi olmuş ve bu tarikatın devamı niteliğinde olan Safeviyye Tarikatı'nı kurmuştur. Safiyyüddîn, Sünni Halvetiyye geleneğine bağlı bir sûfî olarak yetişmiş ve Erdebil'in kozmopolit dini ve kültürel ortamında, çeşitli müritleriyle birlikte Sünni tasavvuf anlayışını yaymaya başlamıştır. İran, Suriye ve Anadolu'dan gelen bu topluluklar, bölgedeki dini ve tasavvufi hareketlerin yoğunlaşmasına önemli bir katkı sağlamıştır. Şeyh Safiyyüddîn'in öğretileri, Ahîlik, Mevleviyye ve Kübreviyye gibi çeşitli tasavvufi ekollerden etkilenmiş ve geniş bir taraftar kitlesi oluşturmuştur. Şah İsmâil Safevî hanedanının ilk hükümdarıdır. (1501-1524) Şah İsmâil'in soy ağacı, yirmi beş kuşaklık bir zincirle İmam Musa Kâzım'a kadar uzanmakta olup, Safevîler neseplerini Evlâd-ı Rasûl'e dayandırma çabası gütmüşlerdir. Bu soy bağının, Safevî hareketinin dini meşruiyetini pekiştirmede önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Şah İsmâil, yalnızca siyasi bir lider olarak değil, aynı zamanda dini bir mürşid veya şeyh olarak da kabul edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin aleyhinde Türk kabilelerini bir araya getiren bir tarikatın başında bulunması, onun dini liderlik rolünün yanı sıra, siyasi hedeflerini de yansıtmaktadır. Safevî Devleti'nin temelleri, Erdebil Tekkesinin Hoca Ali ve Şeyh Cüneyd dönemlerinde siyasal söylemlerle güç kazanmış ve bu süreç, Osmanlı Devleti tarafından ekonomik ve siyasi boyutlarıyla değerlendirilmiştir. Safevî taraftarlarının Osmanlı topraklarında çıkardığı isyanlar, bu değerlendirmelerin bir sonucu olarak görülmüştür.[84]

---

[83] Ömer Faruk Teber, "Mezhebî Ayrışmanın Politik Sonuçları: Safevî Tarikatının Siyasallaşması", *İlahiyat Akademi: Gaziantep Üniversitesi Altı Aylık Uluslararası Akademik Araştırma Dergisi* 5 (2017), 199.

[84] Teber, "Mezhebî Ayrışmanın Politik Sonuçları", 194-195.

1.5.2. Erdebil'den Safevî Devleti'ne: Kızılbaşlık ve Şiîleşme Süreci

Tarihte, "Kızılbaş", "Rafızî", "Işık", "Kalender" gibi tanımlayıcı kavramlarla adlandırılan gruplar, sosyolojik açıdan Safevî propagandasına duyarlı toplumsal zümreler olarak kabul edilmiştir.[85] Bu grupların, başlangıçta Sünni kökenli olmalarına rağmen, zamanla Şiî-Bâtını bir kimlik kazandıkları ve bu dönüşüm sürecinin merkezinde Erdebil Tekkesinin etkisinin bulunduğu yönünde genel bir görüş mevcuttur.[86] Safevî tarikatı, ilk başta bir tarikat olarak ortaya çıkmış ve Yavuz Sultan Selim ile Şah İsmail arasındaki iktidar mücadelesi bağlamında belirginleşen dini-siyasi ayrışmanın bir sonucu olarak kendini göstermiştir. Kızılbaşlık olgusunun tarihsel ve düşünsel temellerini oluşturan Erdebil Tekkesinin inançsal yönü, siyasal temeller üzerine inşa edilen kültürel bir farklılaşma olarak akademik çevrelerde sıklıkla vurgulanmaktadır. [87]

Tüm siyasi dönüşümlerin bir sebep ve sonuç olarak değerlendirilebilecek temel olgulardan biri, dinsel motiflerin zaman içindeki dönüşümüdür. Bu bağlamda, Safevî Erdebil tekkesinin başlangıçta Sünnî eğilimler taşımasına rağmen, zamanla hem itikadî hem de fıkhî açıdan önemli değişiklikler geçirerek Şiî kimlik kazanması, bu dönüşümün somut bir örneğidir. Safevî Devleti'nin egemenliğindeki topraklarda Şiîliğin yayılmasıyla paralel olarak, Anadolu'daki Safevî taraftarları da kendilerine özgü bir dinsel dönüşüm süreci yaşamışlardır. Orta Asya kökenli Türkmen grupları, Anadolu'da büyük ölçüde geleneksel inançlarını sürdürmüş, ilahî kudretin tezahürlerinin davranışlarına uygun şekilde şekillendiği ve Ehl-i Beyti'n kutsallığının merkezi olduğu inanç sistemlerini benimsemişlerdir. Erdebil şeyhleri ise nesep yoluyla kendilerini Ehl-i Beyt'e bağladıkları için, dini otoritelerinin ve manevi nüfuzlarının güçlenmesi, onları zamanla kutsal figürler olarak kabul ettirmiştir. Bu bağ, Erdebil şeyhlerinin, ilahî güçlerle ilişkilendirilen figürler haline gelmelerini sağlamıştır.[88]

Çaldıran Savaşı, Safevîler ile Osmanlılar arasındaki siyasi ve kültürel ayrışmayı derinleştirdiği gibi Kızılbaş-Sünnî ayrışmasını da net bir şekilde ortaya çıkardı. Öncesinde Kızılbaş, Şiî, Rafizî gibi terimler muhatapları açısından tam olarak

---

[85] Ömer Faruk Teber, "Osmanlı Belgelerinde Alevilik İçin Kullanılan Dini - Siyasi Tanımlamalar", *Anadolu'da Aleviliğin Dünü ve Bugünü (Sempozyum)*, (2010), 69-80.

[86] Saleh Muhammedoğlu Aliev, "Erdebil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/277.

[87] Teber, "Mezhebî Ayrışmanın Politik Sonuçları", 196.

[88] Teber, "Mezhebî Ayrışmanın Politik Sonuçları", 197.

netlik kazanmamışken, Çaldıran Savaşı'ndan sonra bu kavramlar belirgin bir şekilde anlam buldu. Osmanlı yönetiminin benimsediği Sünnîlik kesin bir hegemonya kazanırken, diğer yandan Safevî İran'ında Kızılbaşlık, kurumsal ve medrese kökenli bir öğreti olan Şiîliğe dönüşmüştür.[89]

Dinin devletlerin resmî ideolojisi olarak oynadığı rolün önemi artarken, bu durum ekonomik ve siyasi endişelerin bir sonucudur. Osmanlı-Safevî çatışmalarının yaşandığı dönemlerde Şiîlik, ekonomik ve siyasi sistemin meşruiyetini sağlamak amacıyla kullanılmıştır. Bu karşılıklı önlemler, Safevî Devleti'nin Erdebil tekkesinin geleneksel bağlıları ile Osmanlı çevresinde yaşayan göçebe topluluklardan faydalanma isteğinden doğmuştur. Osmanlı sınırları içinde kalan Safevî taraftarları, Kızılbaş, Rafizî gibi adlarla anılarak farklılaşmıştır. Safevî Devleti kurulmadan önceki sosyal yapılarını korurken, Safevî sınırları içinde kalan topluluklar ise merkezileşmiş, merkezi otoriteye boyun eğmiş ve Şiîleşmiştir. Dolayısıyla, çevredeki yerleşik topluluklardan ayrışmışlardır. Başka bir deyişle, Osmanlı Devleti'nin doğu sınırları 1514 yılındaki Çaldıran Savaşı'yla belirlendiği için, Osmanlı topraklarındaki Türkler Kızılbaş olarak kalmış, Safevî Devleti'nin sınırları içinde yaşayan Kızılbaşlar ise devletin etkisiyle önce Şiîleştirilmiş ve sonra da devlet yönetiminden uzaklaştırılmıştır.[90]

1.6. Osmanlı-Safevî İlişkilerinde Kızılbaşların Yeri ve XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Siyasi ve Sosyal Durumu

XVI. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nde Sünnîliği devlet politikası haline getirme eğilimi güçlenmişti. Bu dönemde Osmanlılar için önemli bir dış tehdit ise Safevî İran'ından gelmekteydi. Safevî Şahı İsmail'in liderliğindeki Safevîler, İran'da etkili bir siyasi ve dini teşkilatlanma gerçekleştirerek Sünnî Osmanlı Devleti'ne karşı alternatif bir idare modeli ve dinî ideoloji vaat etmişlerdi. Safevîler'in yükselişi, Anadolu'da bulunan Türkmenler üzerinde büyük etki yaratmıştı. Bunun neticesinde sosyal ve ekonomik faktörlerle birleşerek Osmanlı topraklarında çeşitli dinî ve siyasî karışıklıklara sebep oldu. Osmanlılar, bu dönemde "Şark meselesi" olarak adlandırdıkları Doğu politikalarına ağırlık verdiler ve Safevî tehdidine karşı

[89] Ömer Faruk Teber, *XVI. Yüzyılda Kızılbaşlık Farklılaşması* (Ankara Üniversitesi, Tez, 2005) ((TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)), 208 y./133.

[90] Teber, "Mezhebî Ayrışmanın Politik Sonuçları", 197.

çeşitli askerî harekâtlar düzenlediler. Özellikle II. Bayezid (1481-1512) döneminde Safevîler'in Anadolu'ya yönelik etkileri ve tehditleri arttı. Daha sonra Yavuz Sultan Selim döneminde (1512-1520) Safevîlere karşı tedbirler alınmış, devrin ulemalarına Safevîlerle ilgili halkı bilgilendirmeleri için yetki verilmiştir. Çaldıran Muharebesi (1514), Osmanlılar ile Safevîler arasındaki önemli çatışmalardan biriydi ve Safevîler'in Anadolu'daki etkisini sınırlamaya yönelik bir adımdı. Ancak Safevî tehdidi tamamen ortadan kalkmamış, Osmanlılar Tebriz'e kadar ilerledilerse de askerlerin savaşta yorgun düşmesi, beraberinde başlayan zorlu kış şartlan düşünülerek geri dönülmüştür.[91] Mercidâbık (1516) ve Ridâniye (1517) savaşları ile Memlük Devleti'nin varlığına son veren Osmanlılar, Mısır ve Suriye'yi de kontrol altına alarak güçlerini genişletmişlerdi. Bu dönemde Osmanlılar sadece siyasî ve askerî zaferler elde etmekle kalmamış, aynı zamanda dini kanıtlarla hareket ederek İslâm dünyasında kendilerini "mukaddes bölgeleri koruyan" bir güç olarak konumlandırmışlardı. Özellikle Portekizlilerin İslâm mukaddes yerlerine yönelik tehditlerine karşı Osmanlıların müdahalesi, dini bir meşruiyet kazanmıştı. Bu süreç, Osmanlı Devleti'nin genişlemesini ve İslâm dünyasında önemli bir siyasî ve ekonomik güç haline gelmesini sağlamıştı. Osmanlıların Arap dünyasındaki hâkimiyeti, bölgesel kalkınmayı teşvik etmiş, ticaretin canlanmasına ve uluslararası ilişkilerde etkin rol oynamalarına zemin hazırlamıştı. Osmanlı Devleti, XVII. yüzyılda oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmış ve çeşitli etnik, dini ve kültürel grupları barındıran büyük bir devlet olmuştur. Toplum yapısı ve sosyal düzeni, dönemin siyasi, ekonomik ve kültürel koşullarıyla şekillenmiştir.[92]

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti ile Safevî İran'ı arasındaki çatışmalar yoğunlaşmıştı. Osmanlılar, özellikle Avrupa'daki meşguliyetlerinden fırsat bulan Safevîler'in Anadolu ve Doğu Anadolu'daki etkilerine karşı çeşitli harekâtlar düzenlemişlerdi. Mohaç Muharebesi (1526) sonrası Osmanlıların Avrupa'da meşgul olmaları, Safevîler'in Anadolu'da faaliyetlerini artırmasına yol açmıştı. Bu durum, Osmanlı yönetimi için ciddi bir güvenlik sorunu doğurmuş ve Safevîler ile kesin bir hesaplaşma ihtiyacını ortaya çıkarmıştı. Kanûnî Sultan Süleyman (1520-1566),

---

[91] Şehabettin, Tekindağ, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi*", İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 17/22 (1968). 49-78.

[92] Feridun Emecen, "Osmanlı Siyasi Tarihi"*, Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi*, ed. Ekmeleleddin İhsanoğlu (İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1994), 1/29.

Irakeyn Seferi (1533-1535), ile İran üzerine sefer düzenlemiştir.[93] Osmanlıların Safevî İran'ı hedef alan büyük bir askerî harekâtıydı. Bu sefer sonucunda Tebriz ve Bağdat gibi stratejik şehirler ele geçirilmişti. 1543 yılında yapılan bir gözdağı niteliğindeki Tebriz seferi ve Nahcıvan seferi (1555) ise Amasya Anlaşması ile sonuçlanmıştı. Bu antlaşma ile Osmanlılar, Safevîler ile savaşlara son vermiş ve belirli sınırlar çerçevesinde durumu kabullenmişlerdi. Osmanlılar, bu mücadelelerde Safevî İran'ın tamamen ortadan kaldırılmasını sağlayamamışlardı, ancak Bağdat'tan Basra'ya uzanan önemli bir coğrafyayı kontrol altına almışlardı. Bu dönemde çizilen sınır hatları, günümüze kadar pek değişmeden gelmiştir ve Osmanlılar ile Safevîler arasındaki etkileşimlerin sınırlarını belirlemiştir. Sonuç olarak, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti ile Safevî İran'ı arasındaki mücadeleler, bölgesel güç dengelerini belirlemiş ve Osmanlıların doğu sınırlarını şekillendirmiştir. Safevîler'in bölgedeki varlığı ise uzun süreli bir denge ve rekabet ortamını sürdürmüştür.[94]

Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyılın sonlarına doğru genişleme politikaları Kuzey Afrika'ya kadar uzanmıştı ve Fas'a kadar olan bölgelerde etkili olmuşlardı. Ancak Osmanlılar, Atlantik siyasetinde etkili bir adım atmadılar ve bu bölgelerde kalıcı bir hâkimiyet kurma girişiminde bulunmadılar. 1578 yılında Fas'ta gerçekleşen Vadisseyl Savaşı, Portekiz tarihi açısından bir dönüm noktasıydı.[95] Bu yılda Osmanlı Devleti Safevîler ile yoğun bir mücadeleye giriştiler. Osmanlılar, Kafkaslar ve Hazar Denizi kıyılarına doğru genişleme politikaları izlemeye çalıştılar. 1590 yılında Osmanlı Vezîriâzamı Ferhat Paşa Safevîler ile İstanbul'da barış görüşmeleri yapmış,[96] Ferhat Paşa (İstanbul) Anlaşmasını imzalanmış, Osmanlılar ile Safevîler arasındaki savaşları sonlandırmış ve belirli sınırların kabul edilmesi sağlanmıştı.[97] Ancak Safevî hükümdarı I. Abbas'ın (1587-1629) tahta çıkmasıyla birlikte tekrar çatışmalar başlamıştı. 1603 yılında Osmanlılar Avusturya ile savaş halindeyken Safevî

---

[93] Feridun Emecen, "Irakeyn Seferi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/116.

[94] Emecen, "Osmanlı Siyasi Tarihi", 1/37-39.

[95] Mustafa L. Bilge, "Fas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/190.

[96] Mehmet İpşirli, "Kapı Halkı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/383.

[97] Yusuf Heper - M. Murat Öntuğ, "Osmanlı-Safevi Savaşlarından Bir Safha: Bağdad Seferi'nin Hazırlıkları (1625/26) Ve Taktiksel Mütalaalar", *Karadeniz Araştırmaları* 19/73 (21 Mart 2022), 60.

hükümdarı Osmanlıya karşı tekrar savaş açmıştı.[98] Savaşların uzun sürmesi sonucu, 1590 Ferhat Paşa (İstanbul) Anlaşması ile elde edilen birçok toprağın terk edilmesiyle sonuçlandı. İran'daki Osmanlı hâkimiyeti kısa süreliğine oldu ve Safevîler bu süreçte bölgedeki güç dengesini yeniden oluşturdu. Bu süreç, Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarının belirlenmesinde ve Safevî İran'ı ile olan ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Osmanlılar, Kuzey Afrika'dan başlayarak Orta Doğu ve Kafkaslara kadar geniş bir coğrafyada varlık göstermiş, ancak sınırlı başarılar elde edebilmişlerdir.[99]

1593 yılında başlayan Osmanlı-Avusturya Savaşı ve 14 yıl süren uzun savaş, Osmanlı Devleti için sınırlarda önemli değişiklikler yapmadı, ancak teknik yetersizliklerini ve askerî organizasyonundaki zayıflıkları açıkça gözler önüne serdi. Özellikle Haçova Muharebesi'nde (1596) kazanılan zafer, Osmanlı ordusunun farklı savaş taktikleri ve ateşli olan silahların kullanımı gibi askerî gereksinimlerle başa çıkmakta zorlandığını ortaya koydu. Bu dönemde, Osmanlı ordusu içinde tımarlı sipahilerin yerine tüfek kullanabilen Anadolulu gençler (sekban) ve yerli kullar gibi yeni askerî gruplar istihdam edilmeye başlandı. Bu değişim, ordunun yapısında radikal bir dönüşüme yol açtı ve aynı zamanda bürokrasi ve mali yapıda da çeşitlilik ve değişikliklere neden oldu. Osmanlı Devleti, bu dönemde uzun savaşlar, Doğu'daki Celâlî ayaklanmaları ve iç sorunlarla karşı karşıya kaldı. Ancak pratik çözümlerle bu zorlukların üstesinden geldi ve ciddi hasarlar almadan bu süreçleri atlattı. Özellikle Zitvatorok Anlaşması (1606), Osmanlı diplomasi tarihinde önemli bir dönüm noktası oluşturdu; bu antlaşma ile Habsburglarla barış sağlandı. Ancak Safevî İran'ı ve Habsburglarla yapılan çatışmalar, ekonomik ve sosyal sorunlarla birlikte Osmanlı Devleti'nde derin yaralar açtı. Anadolu'da Celâlîlerin isyanı ve diğer yerel isyanlar (Canbolatoğlu ve Ma'noğulları isyanları gibi) devletin iç güvenliğini zorladı. XVI. yüzyıl sonlarında başlayan Osmanlı-İran savaşları, Anadolu'nun doğusunun İran saldırılarına maruz kalması ve Celâlî isyanları, bu sürecin temel sebeplerini oluşturur. Bu koşullar altında, Anadolu'daki halkın toplu bir şekilde yerlerini terk etmesi, yani

[98] Faruk Sümer, "Abbas I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/17.

[99] Emecen, "Osmanlı Siyasi Tarihi", 1/37-39.

"celâ-yi vatan" etmesi, resmî belgelerde "büyük kaçgunluk" veya "büyük firârî"[100] olarak adlandırılan karmaşık bir döneme (1603-1610) yol açmıştır. Bu olaylar, Anadolu'daki sosyal ve ekonomik yapıyı altüst etmiş, sonuç olarak Üsküdar'dan Karaman'a, Halep'ten Bağdat'a, Sivas'tan Erzurum'a ve Van'a kadar olan yerleşim alanlarının ancak dörtte biri yeniden meskûn kalabilmiştir.[101] Bu dönem, Osmanlı tarihindeki çeşitli dış ve iç mücadelelerin bir araya geldiği, devletin sınırlarını ve iç düzenini ciddi şekilde sarsan bir zaman dilimini ifade eder.[102]

XVI. yüzyıldan beri süregelen Osmanlı İran mücadelesi, IV. Murat'ın (1623-1640) Revan ve Bağdat seferlerinin ardından 1639'da Kasrışîrin Anlaşması ile sonlandırıldı. Antlaşma ile Osmanlılar, Bağdat'ı, Van'ı, Kars'ı ve Kuzey Irak'taki hâkimiyetlerini kabul ettirdi. II. Osman döneminde (1618-1622), Osmanlı ordusu Hotin önlerine kadar ilerleyerek bu bölgelerdeki güvenliği sağlamak için harekete geçti.[103]

1683'ten sonra Osmanlı Devleti askerî alanda yetersizlik yaşadı ve yeni savunma ihtiyaçları ortaya çıktı. Viyana Kuşatmasının başarısız olması ve sonrasında gelen yenilgiler (Uyvar 1685, Budin 1686, Salankamen 1691, Zenta 1697) Osmanlıları derinden sarsarak batı sınırlarında büyük kayıplara yol açtı. Karlofça Anlaşması (1699) ile Osmanlı Devleti 1526'dan beri büyüyen yerlerinin bir kısmını kaybetti. Bu süreçte Venedik, Habsburglar ve Ruslar gibi güçlü rakiplerle karşı karşıya gelerek Orta Avrupa'dan geri çekilmek zorunda kaldılar. Bu durum, Osmanlıların Balkanlar'daki asıl dayanağını da etkileyerek, Eflak ve Boğdan gibi bölgelerin korunmasına daha fazla önem verme ihtiyacını ortaya çıkardı.[104]

Osmanlı merkez teşkilatı, XV-XVII. Yüzyıllar arasında en etkin dönemi yaşanmış ve Dîvân-ı Hümâyunun merkezinde biçimlendirilmiştir. Bu teşkilat,

---

[100] XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yaşanan Celâli isyanları sırasında Anadolu'da meydana gelen büyük göç dalgasına verilen isimdir. Bu dönemde, köylüler ve çiftçiler can ve mal güvenliğinin kalmadığı için köylerini terk etmek zorunda kaldı ve büyük bir nüfus hareketi gerçekleşti. Kaçgunculuğun yoğun olduğu dönemlerde insanlar köylerden kentlere veya daha güvenli bölgelerden kaçtı, bu da Anadolu'da ekonomik ve sosyal gruplara yol açtı. Bu göçler nedeniyle tarım faaliyetleri azaldı, üretim düştü ve kıtlık başladı; bu durum, Osmanlı yönetiminin ekonomik ve askeri sıkıntılara yol açmıştır.

[101] Mücteba İlgürel, "Celâ-yi Vatan" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/238.

[102] Emecen, "Osmanlı Siyasi Tarihi", 1/44-45.

[103] Emecen, "Osmanlı Siyasi Tarihi", 1/48-49.

[104] Emecen, "Osmanlı Siyasi Tarihi", 1/55-56.

doğrudan ya da dolaylı olarak Dîvân-ı Hümâyuna bağlı çeşitli kalemlerden (bürolardan) ve vezîriâzam, vezirler, kazaskerler, defterdarlar ile nişancı gibi divan erkânından oluşmaktaydı. Teşkilat, genellikle kendi divanlarında toplanarak Osmanlı ülkesine idari, hukukî, siyasî ve ekonomik ilişkilerle devletlerarası ilişkileri değerlendirmiş, bu konuları Dîvân-ı Hümâyun ile bağlantılı bir şekilde nihai karar aşamasına taşımıştır. Tüm bu süreç, belirli bir program ve protokol çerçevesi, hızlı ve etkili bir prosedürle yürütülmüş; parçalar, padişahın tasdikiyle kesinlik kazanmış bir teşkilât idi.[105]

XVI. yüzyılda Anadolu'daki nüfus artışı, mevcut tarım arazilerinin yetersiz kalmasına yol açarak birçok kişinin şehirlere göç etmesine neden oldu. Bu durum, Osmanlı taşra teşkilatının temel unsurlarını, özellikle tımar sistemi ve tımarlı sipahileri olumsuz etkiledi. Boşalan köyler ve azalan gelirler, askeri yapı üzerinde büyük sarsıntılara yol açtı; yeni askeri gruplar ortaya çıktı ve merkeziyetçi idareye doğru bir geçiş yaşandı. Osmanlı-İran savaşları(1578) ve Osmanlı-Habsburg (1593-1606) mücadelesi, tüfek kullanacak askere olan ihtiyacı artırdı ve Osmanlı Devleti'nde beyler ile paşaların sivil ve resmî her türlü işlerinde hizmet gören adamları olan "kapı halkının"[106] önemini daha da yükseltti. Bu durum, Osmanlı maliyesini zorladı; vergi artışları ve para devalüasyonu gibi ekonomik politikalar çeşitli karışıklıklara sebep oldu. Savaşlara katılan ve sonra işsiz kalan tüfekli asker grupları (kapısız leventler), Anadolu'da eşkıyalık hareketlerine başladı. Bu gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin Anadolu'daki uzun yıllardan beri kurulmuş olan yapıyı değiştirdi. XVII. yüzyıldaki Celâlî isyanları da Anadolu'daki dengeyi bozan en önemli olaylardan biri olarak kayda geçti.[107]

XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti, mîrî gelirleri iltizama vererek sipahilere tımar dağıtmak yerine merkezi yönetim elinde toplamaya başladı. Bu değişiklik, sipahiler arasında hoşnutsuzluğa neden oldu ve kapıkulları (yeniçeri ve sipahi gibi) ticaret ve ekonomik faaliyetlerde etkinlik kazanarak iltizamları ele geçirdi. Şehir eşrafı ve âyanlar ile kapıkulu arasında çıkar çatışması yaşandı, yönetimin dengesi

---

[105] Mehmet İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi*, ed. Ekmeleleddin İhsanoğlu (İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1994), 1/157.

[106] Mehmet İpşirli, "Kapı Halkı", 24/343.

[107] İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı", 1/222-223.

bozuldu. Eyaletlerde ve sancaklarda birçok değişikliğe gidildi. Nahiye, genellikle askerî amaçlarla ortaya çıkan en küçük idari birimdi. Kazalar hukukî birimlerdi ve kadılar tarafından yönetiliyordu. Zamanla bu birimler, alt ve üst birimlere dönüştü. Sancaklar ise kaza ve nahiyeleri barındıran bir yapıydı. XVII. yüzyılda tımar sisteminin önemi azaldıktan sonra, taşrada yönetimde olumsuz olaylar yaşandı ve yerel idari birimlerin teşkilatlanmasında yeni adımlar atıldı.[108]

Osmanlı askerî teşkilatı, XVI. yüzyılın sonlarına doğru geleneksel yapısından belirgin bir şekilde ayrılmaya başladı. Yaya askerlerin ateşli silah kullanabilme yeteneği taşradaki yerlerden karşılanıyordu ve bunlar sadece savaş zamanlarında görev almaktaydı. Bunun neticesinde, güvenlik problemlerinin artmasına yol açtı ve maaşlı birliklerin devlet hazinesini zorlamasına neden oldu. IV. Murat ve Köprülüler (1656-1683) döneminde yapılan bazı uygulamalar dışında, bu yüzyılda askerî yapılanmanın düzelmesi için önemli adımlar atılmadı.[109]

1.7. Osmanlı Devletinde Hanefî Mezhebinin Etkisi ve Rolü

Osmanlı Devleti'nde resmi olarak Hanefî mezhebinin kabulü, hukuk sisteminin temellerini şekillendiren önemli bir faktördür. Hanefîlik, Sünnî İslam hukuk mezhepleri arasında en hoşgörülü ve esnek olanı olarak kabul edilir ve bu özellikleriyle Osmanlı toplumunun dini ve sosyal yapısına önemli katkılarda bulunmuştur. Türk hükümdarları, özellikle Karahanlılardan itibaren, bu mezhebi benimsemişlerdir. Hanefîliğin, yönetim ve hukukun esnekliğine verdiği önem, Türk hükümdarlarının politikalarıyla uyumlu bir şekilde daha fazla özgürlük ve hoşgörü sağlamış, böylece bu mezhep Türk devletlerinin dini ve hukukî temellerini oluşturmuştur.[110]

1.8. Osmanlı Dönemi Kızılbaş İsyanları

XV. yüzyılın sonlarına doğru, II. Bayezid'in Osmanlı Devleti'ni yönetme biçimi, çeşitli toplumsal kesimler üzerinde önemli etkiler yaratmış ve bu etkiler, özellikle Osmanlı topraklarını kaybetmiş eski toprak sahipleri, dirliklerini yitiren

---

[108] İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı", 1/223-224.

[109] Abdulkadir Özcan, "Osmanlı Askerî Teşkilâtı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi*, ed. Ekmeleleddin İhsanoğlu (İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1994), 1/356-357.

[110] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)Çev. Ruşen Sezer* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), 189-190.

askerler ve göçebe topluluklar gibi grupların isyanlarına yol açmıştır.[111] Orta Anadolu bozkırları, Toros Dağları ve Tokat-Sivas arasındaki yaylalarda yerleşik olan Türkmen toplulukları, Osmanlı'nın merkeziyetçi yönetim politikalarına karşı çıkmış, Osmanlı yönetiminin uyguladığı vergi düzenlemeleri ve denetim önlemlerine karşı direniş göstermiştir. Bu aşiretler, Osmanlı'nın Sünni inancına ve merkeziyetçi yapısına karşı, kendi geleneksel göçebe törelerini ve Şamanist inançlarını sürdüren heterodoks bir dini yapıya yönelmişlerdir. Bu yönelim, onları Osmanlı tarafından "Kızılbaş" olarak adlandırılmasına neden olmuştur. Ayrıca, 1473 yılında Osmanlı'nın Fâtih Sultan Mehmet liderliğinde Akkoyunlu Devleti'ni mağlup etmesi, Akkoyunlu Türkmenleri üzerinde ciddi bir baskı oluşturmuş ve bu baskılar, 16. yüzyılın başlarında etkisini göstermeye başlamıştır. Bu dönemde, Akkoyunlu Devleti'nin sonrasındaki siyasi boşluğu dolduran ve heterodoks bir dini lider olarak öne çıkan Şah İsmail, Erdebîlî bir şeyh olarak, Uzun Hasan'ın soyundan gelmekteydi. Şah İsmail, hem Doğu Anadolu'da hem de Azerbaycan ve İran'da etkisini yayarak, bu bölgelerde güçlü bir siyasi ve dini liderlik kurmuştur. Bu süreçte, Anadolu ve Rumeli'de geniş bir destek bulan Şah İsmail, özellikle Türkmenler arasında önemli bir dini ve politik figür haline gelmiştir. Osmanlı için bu gelişmeler, Kızılbaş hareketinin yalnızca bir iç sorun olmanın ötesine geçtiğini, aynı zamanda büyük bir tehdit halini aldığını göstermektedir. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin dini ve merkeziyetçi politikalarına karşı çıkan heterodoks hareketlerin, Osmanlı yönetimi için nasıl bir meydan okuma oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Şah İsmail'in liderliğindeki Kızılbaş hareketi, Osmanlı'daki dini çeşitliliği ve merkeziyetçi yönetimle ilişkili çatışmaları daha da derinleştirerek, devletin iç politikalarında önemli bir dönemeç teşkil etmiştir.[112]

XVI. ve XVII. yüzyıllarda Anadolu'da Osmanlı'ya karşı gerçekleştirilen Kızılbaş ayaklanmaları[113] merkezi otoriteye yönelik husumeti ve Safevî ideolojisinin Anadolu'daki etkisini yansıtmaktadır. Bu ayaklanmaların ilki, Hasan Halife oğlu Şahkulu tarafından başlatılmıştır. Gençliğinde Erdebil'de Şah Haydar ile görüşüp yetişen ve halk arasında veli olarak kabul edilen Şahkulu, Şah İsmâil'in adına hareket ederek 1510 yılında yoksul Teke Dağları köylülerinden oluşturduğu kuvvetlerle

[111] Erkan, Osmanlı'da Kızılbaş Ayaklanmaları (16. Yüzyıl), 108-109.
[112] İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)Çev. Ruşen Sezer*, 37.
[113] Ayrıntılı bilgi için bkz. Erkan, Osmanlı'da Kızılbaş Ayaklanmaları (16. Yüzyıl), s,s 107-366.

Osmanlı yönetimine karşı isyan başlatmıştır. Şahkulu, Osmanlı ordusuna karşı birçok zafer kazanmış, Anadolu Beylerbeyi Karagöz Paşa'yı mağlup etmiş ve Karaman ili Beylerbeyi Haydar Paşa'nın askerlerini yenmiştir. Ancak, 1511 yılında Sivas yakınlarındaki Gökçay'da, Vezîriâzam Atik Ali Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu ile yapılan çatışmada ölmüş ve isyanı sona erdirilmiştir. Bu ayaklanma, sadece yerel bir direniş olarak kalmamış, aynı zamanda Osmanlı yönetiminin Anadolu'daki otoritesine karşı bir meydan okuma olarak da değerlendirilmiştir. Şahkulu'nun liderliğindeki bu isyan, Safevîler ile olan dini ve siyasi bağları güçlendirmeyi amaçlamış ve Anadolu'da Safevî ideolojisinin daha fazla kabul görmesine zemin hazırlamıştır.[114]

Yavuz Sultan Selim'in tahta çıkışının ardından yaklaşık bir yıl sonra, 1512'de Anadolu'da önemli bir Kızılbaş ayaklanması meydana gelmiştir. Şah İsmâil, halifesi Nur Ali'yi Anadolu'ya göndererek Kızılbaşları örgütlemesini istemiştir. Nur Ali, Yavuz Sultan Selim'in yönetimine karşı olan kardeşi Ahmet ile Amasya valisi Murad'ın desteğini alarak, Sivas, Tokat, Amasya ve Çorum'daki Kızılbaşları ayaklandırmıştır. Tokat'a ulaştıklarında, Şah İsmâil adına hutbe okutarak, Safevîler'e olan bağlılıklarını ilan etmişlerdir. Ancak, halkın bu harekete karşı gösterdiği direnç sonucunda, isyancılar Tokat'ı ateşe vererek Erzincan'a geri çekilmiştir. Bu gelişme, Safevîler'in Anadolu'daki etkinliğini artırma çabalarının bir parçası olmakla birlikte, yerel halkın muhalefeti nedeniyle kısa sürede başarısız olmuştur.[115]

Celâlî isyanları, başlangıçta Osmanlı yönetiminden hoşnut olmayan grupların ve Şiî eğilimli Türkmenlerin, Safevîler'in teşvikiyle Osmanlı otoritesine karşı başkaldırmaları şeklinde ortaya çıkmıştır. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren bu hareketler, yalnızca dini ve siyasi bir nitelik taşımaktan öteye geçmiş; Osmanlı Devleti'nin idari, sosyal ve ekonomik yapısını tehdit eden ciddi bir sorun haline gelmiştir. Osmanlı merkezi yönetimi, bu isyanları "hurûc ale's-sultân" (sultana başkaldırı) olarak nitelendirmiş ve devlet otoritesine karşı bir tehdit olarak değerlendirmiştir. Celâlî isyanlarının ilk örneklerinden biri, 1519 yılında Tokat bölgesinde Bozoklu Şeyh Celâl'in önderliğinde gerçekleşmiştir. Şeyh Celâl, mehdîlik iddiasıyla halkı Osmanlı yönetimine karşı ayaklanmaya çağırmış ve kısa sürede

[114] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* 2/253.; Üzüm, "Kızılbaş", 25/549.
[115] Üzüm, "Kızılbaş", 25/549.

yaklaşık 20.000 kişilik bir destekçi kitlesi toplamıştır. Osmanlı kuvvetleriyle giriştiği mücadelelerde başarılı olamayan Şeyh Celâl, durumu lehine çeviremeyeceğini anlayınca İran'a sığınmak üzere yola çıkmıştır. Ancak, Erzincan yakınlarında yakalanmış ve öldürülmüştür. Bu isyan, Celâlî hareketlerinin başlangıcı olarak kabul edilmekte ve Osmanlı Devleti'ni uzun yıllar meşgul eden toplumsal ve siyasi karışıklıkların ilk işaretlerinden biri olarak değerlendirilmektedir.[116]

[116] Üzüm, "Kızılbaş", 25/549.

2. EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİ'NDE KIZILBAŞ ALGISI

Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi, XVII. yüzyıl Osmanlı coğrafyasını, toplumsal yapısını ve kültürel çeşitliliğini anlamak açısından benzersiz bir kaynaktır. Eser, dönemin sosyo-kültürel dokusunu, farklı etnik ve dini toplulukların Osmanlı Devleti'ndeki konumlarını ve bunlara ilişkin algıları ayrıntılı bir şekilde yansıtmaktadır. Bu bağlamda, Kızılbaşlar hakkındaki gözlemleri, Osmanlı'nın resmi ideolojisi ve toplumsal yapısına ilişkin önemli bilgiler sunar.

Evliya Çelebi, Kızılbaşları genel olarak Şii inancıyla ilişkilendirilmiş bir topluluk olarak tasvir etmektedir. Anadolu'da ve Safevî etkisinin görüldüğü Osmanlı sınırları dışındaki bölgelerde yaşayan Kızılbaşlar, Osmanlı yönetimi tarafından hem siyasi hem de dini bir tehdit olarak değerlendirilmiştir. Seyahatnâme, Kızılbaşların kimi zaman halk arasında korku uyandırdığına, isyan hareketlerine karıştıklarına ve Safevîlerle olan bağları nedeniyle devlet tarafından şüpheyle karşılandıklarına işaret eder.

Evliya Çelebi'nin anlatılarında Kızılbaşlar, Osmanlı-Safevî mücadelesinin bir yansıması olarak ideolojik ve siyasi bir çatışmanın merkezinde yer alır. Bu toplulukların, İslam öncesi Türk inançlarıyla harmanlanmış Alevi-Bektaşi geleneğine olan bağlılıkları, Osmanlı Devleti'nin merkezî Sünni anlayışıyla tezat oluşturmaktaydı. Bu durum hem toplumsal algıyı hem de devletin bu gruba yönelik politikalarını belirlemiştir.

Seyahatnâme, yalnızca Kızılbaşlara yönelik devletin resmi yaklaşımını değil, aynı zamanda halkın bu topluluğa dair algısını da yansıtır. Evliya Çelebi'nin anlatılarında, Kızılbaşlar çoğunlukla farklılıkları nedeniyle dışlanmış veya tehdit unsuru olarak algılanmış bir grup olarak sunulmaktadır. Ancak bu anlatılar, dönemin siyasi ve dini dinamiklerinin, özellikle de Osmanlı-Safevî çekişmesinin bir sonucudur. Kızılbaşlara yönelik algılar, Osmanlı'nın merkezi otoritesini koruma ve Safevî nüfuzunu sınırlandırma çabalarının bir yansımasıdır.

Evliya Çelebi'nin Kızılbaşlar üzerine yaptığı gözlemler, bu topluluğun Osmanlı toplumundaki konumunu ve Safevî etkisi nedeniyle maruz kaldığı siyasi baskıyı anlamak açısından önemli bir kaynak oluşturmaktadır. Seyahatnâme, Osmanlı-Safevî ilişkilerinden doğan ideolojik çatışmaları ve bu çatışmaların yerel halk

üzerindeki etkilerini ayrıntılı biçimde aktarmaktadır. Evliya Çelebi'nin bu gözlemleri, Kızılbaşların dini ve kültürel kimliklerine ilişkin zengin bir perspektif sunmakta ve dönemin siyasi-toplumsal yapısını anlamamıza katkı sağlamaktadır.

2.1. Seyahatnâmede Tarihi Olayların Aktarımında Kızılbaşlar

Bu bölümde Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'sinde yer alan Kızılbaşlarla ilgili tarihi olaylar, belirli bir sistematik içinde ele alınacaktır. İlk olarak, Çelebi'nin Kızılbaşlara dair aktardığı olaylar metin üzerinden detaylı bir şekilde incelenecek ve bu olayların tarihsel bağlamı içinde yerleri tespit edilecektir. Bu inceleme sırasında, her bir olayın yaşandığı dönemin sosyo-politik ve dini yapıları dikkate alınarak, Çelebi'nin bu olayları nasıl aktardığı üzerine yorumlar yapılacaktır.

Öncelikle Seyahatnâmede geçen Kızılbaş olayları, belirli kronolojik sıralamalarla sunulacaktır. II. Beyazıt, Yavuz Sultan Selim, IV. Murat gibi padişahların dönemlerinde gerçekleşen olaylar, Çelebi'nin aktardığı şekliyle ele alınacak ve bu olayların, dönemin genel siyasi çerçevesi ile ilişkisi irdelenecektir.

Metinlerin tarihsel doğruluğu karşılaştırılarak değerlendirilecektir. Evliya Çelebi'nin gözlemlerinin ve aktarımlarının güvenilirliği sorgulanacaktır. Çelebi'nin Kızılbaşlar hakkındaki kişisel yorumları ve toplumsal algıları da göz önünde bulundurularak, metnin nasıl şekillendiği ve hangi toplumsal etkilerle biçimlendiği üzerine yorumlar yapılacaktır.

Son olarak, Çelebi'nin Seyahatnâme'sinde yer alan Kızılbaşlara dair dini, kültürel ve toplumsal bilgiler, hem dönemin sosyal yapısını hem de Osmanlı Devleti içindeki dini çeşitliliği anlamak açısından analiz edilecektir. Bu bağlamda, Kızılbaşların Osmanlı toplumu içindeki yerleri, giyim tarzları, ibadet anlayışları gibi sosyal kültürel özellikleri de ele alınacak ve bu detayların tarihi olaylarla nasıl ilişkili olduğu tartışılacaktır.

2.1.1. II. Beyazıt Dönemi (1481-1512) Kızılbaş Olayları

Şah İsmail'in ortaya çıkışıyla birlikte, Safevî taraftarları Osmanlı topraklarında yeniden faaliyet göstermeye başlamış ve Erdebil Şeyhi'ne gitmek amacıyla Osmanlı sınırlarına göç etmişlerdir. Bu gelişmeye karşılık olarak II. Bayezid, sınır bölgesindeki görevlilere, Erdebil'e giden veya oradan gelen Kızılbaş sufilerinin yakalanıp öldürülmeleri için emirler göndermiştir. Ancak, emre rağmen, sınır görevlilerinin

rüşvet karşılığı sufilerin geçişine izin verdikleri anlaşılmıştır. Bu durumu öğrenen padişah, talimatını tekrarlayarak yakalanan sufilerin kesinlikle öldürülmelerini istemiştir. Alınan tüm önlemlere rağmen göç önlenememiş Safevî şeyhlerinin ve kızılbaş Türkmen kesimlerinin arzuları doğrultusunda Safevî Devleti kurulmuştur.[117] Daha sonrada bazı isyanlar gerçekleşmiştir. Evliya Çelebi Seyahatâmesi'nde bu isyanların bir kısmından bahsetmektedir.

2.1.1.1.Şahkulu İsyanı

Şahkulu, Osmanlı Devleti tarafından "Şeytankulu", "Sofu" ve "Karabıyıkoğlu" gibi lakaplarla anılmıştır. Antalya yakınlarındaki Yalınlıköy'de bir tekke kuran Hasan Halife'nin oğludur. Aslen Tekeli Türkmenleri'nden gelen Şahkulu, babası Safeviyye tarikatının önemli liderlerinden Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar'ın yanında bulunmuş, bu sayede tarikatın düşünsel ve dini temellerinden etkilenmiştir. Yalınlıköy'deki bir mağarada, dinî telkinlerle Safeviyye tarikatının görüşlerini yaymaya başlamıştır. Bu süreç, Şahkulu'nun hem dini hem de sosyal alandaki etkisini arttırmış ve Osmanlı'daki Safeviyye hareketinin önemli figürlerinden biri olmasına zemin hazırlamıştır.[118]

II. Bayezid'in sağlık sorunları ve yaşının ilerlemesi, devlet işlerini vezirlerine devrederek yönetimden elini çekmesi, vezirlerin ve diğer devlet adamlarının halka karşı adaletsiz davranışlar sergilemesine, rüşvet almalarına ve şehzâdeler arasındaki taht kavgalarının artmasına zemin hazırlamıştır. Bu durum, yönetimindeki zayıflama ve merkezî otoritenin gevşemesiyle doğrudan ilişkilidir.[119] Bu gelişme, Safevîler tarafından desteklenen Şahkulu'nun 1511'de Anadolu'da başlattığı isyan için bir zemin hazırlamıştır. Şahkulu, Osmanlı kuvvetlerini yenerek Bursa'ya kadar ilerlemiş ve ardından Sivas'a geçerek Safevîler'e sığınmıştır.[120]

Şahkulu'nun isyanı, Safevîler'in Osmanlı üzerindeki dini ve siyasi etkisinin somut bir örneğidir. Şahkulu, Safevî yanlısı görüşleri yayarak, Anadolu'daki Kızılbaş topluluklarını bir araya getirmiş ve böylece dönemin dini ve siyasi gerilimlerini derinleştirmiştir. Bu isyan, Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyıl başlarındaki dini ve siyasi

[117] Erkan, Osmanlı'da Kızılbaş Ayaklanmaları (16. Yüzyıl), 109.
[118] Erkan, Osmanlı'da Kızılbaş Ayaklanmaları (16. Yüzyıl), 142; Feridun Emecen, "Şahkulu Baba Tekeli", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/284.
[119] Erkan, Osmanlı'da Kızılbaş Ayaklanmaları (16. Yüzyıl), 138.
[120] Şerafettin Turan, "Bayezid II", 5/236-237.

krizlerini daha da şiddetlendiren önemli bir olay olarak tarihsel kayıtlara geçmiştir. Şahkulu'nun Safevîler'in Şiî temayüllü Kızılbaş gruplarını organize etmesi, Osmanlı'nın içsel ve dışsal tehditlerle mücadele ettiği bir dönemde, Safevîler'in Anadolu'daki dini etkisinin arttığının bir göstergesidir. Evliya Çelebi, bu isyanın etkilerini şu şekilde aktarır: "Anadolu tarafında ise Kızılbaş, Kemah'ı, Koyulhisar'ı, Niksar'ı ve Arpaçukuru olan Sivas'ı ve Tokat'ı tamamen işgal edip Acem çapkıncısı İzmit şehrinden baş alıp Tokat'a giderlerdi. Acem ta bu derece Osmanlı üzerine musallat oldu." Bu ifade, Safevîler'in Anadolu'daki etkisinin artışını ve isyanın bölgesel etkilerini vurgulamaktadır.[121]

2.1.2. Yavuz Sultan Selim Dönemi (1512-1520) Kızılbaş Olayları

XVI. yüzyıl başlarında Şah İsmail'in Şiî propagandası, Anadolu'da büyük karışıklıklara yol açmış ve Osmanlı Devleti'ni iç güvenlik tehditiyle karşı karşıya bırakmıştır. Şahkulu Baba Tekeli'nin önderliğindeki hareket, Kütahya'ya kadar ilerlemiş ve Nur-Ali Halife Tokat'ı ele geçirerek Şah İsmail adına hutbe okutmuştur. Bu süreçte yaklaşık 50.000 kişi hayatını kaybetmiş, birçok yer yağmalanmıştır.[122]

Yavuz Sultan Selim'in II. Bayezid döneminde Trabzon'da şehzâde iken Safevîler ve Kızılbaşlarla olan mücadelesi, padişah olduktan sonra öncelikli hedeflerinin neler olduğu konusunda önemli ipuçları sunmaktadır. 1512'de tahta çıkan Yavuz Sultan Selim, Şiî faaliyetlerinin saraya kadar ulaşması üzerine, Safevî tehdidini ortadan kaldırmak için harekete geçmiştir. Nitekim Yavuz Sultan Selim, tahta geçer geçmez yaptığı bir konuşmada etrafındaki âlimlere, vezirlere ve askerlere, "Şah İsmail namerd-i rezil iken adını Şah koydu, artık onun üzerine yürümek istiyorum" diyerek, Safevî meselesine verdiği önemi açıkça ifade etmiştir. Bu açıklama, aynı zamanda yeniçerilerden aldığı destekle Safevîlere karşı yönelttiği politikaların, tahta çıkmasının ardından öncelikli bir hedef haline geldiğini göstermektedir.

---

[121] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 1/99b.

[122] Erkan, Osmanlı'da Kızılbaş Ayaklanmaları (16. Yüzyıl), 186-212; Mustafa Çetin Varlık, "Çaldıran Savaşı" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/193.

2.1.2.1. Çaldıran Savaşı

Yavuz Sultan Selim tahta geçer geçmez, siyasi geleceğini güvence altına almak amacıyla öncelikli olarak saltanata iddia eden şehzâdeleri ortadan kaldırmayı tercih etmiştir. Ardından, II. Bayezid döneminde diğer ülkelerle yapılan sadakat ve uzlaşma anlaşmalarını yenileyerek, Safevî Devleti dışındaki komşu Müslüman devletlerin de Kızılbaşlara karşı desteğini sağlamıştır. Bu stratejik hamleler, Yavuz Sultan Selim'in tahtını pekiştirme ve Safevîler'e karşı daha güçlü bir ittifak kurma amacını taşımaktadır. İstanbul müftüsü Nûreddin Efendi ve Kemalpaşazâde'den fetvalar alarak hazırlıklar yapmış, Anadolu'daki Şah İsmail'e bağlı Kızılbaş hareketlerini bastırmıştır. Bu fetvalar Safevîlere karşı düzenlenecek savaşın alt yapısını oluşturturmuştur. [123]

Bunun üzerine Sultan Selim, İran seferine çıkmaya karar verdi. Osmanlı ordusu Sivas'a kadar ilerledi, burada 40.000 kişilik ihtiyat kuvveti bırakıldı. İran'ın, Osmanlı ordusunun geçiş güzergâhındaki mahsul ve yerleşim yerlerini yakması ordunun ilerlemesini zorlaştırdı. Sultan Selim, Şah İsmâil'e defalarca mektup göndererek savaşa davet etti. Ancak, İran ordusu bir türlü ortaya çıkmadı. Osmanlı askerleri zor durumda kalınca, bazı kumandanların tahrikiyle yeniçeriler ayaklanma çıkardı, fakat Sultan Selim'in sert konuşmasıyla durum yatıştırıldı. Nihayet, Osmanlı ordusu 23 Ağustos'ta Çaldıran Ovası'na geldi ve savaş için mevzilendi. Osmanlı ordusu, 23 Ağustos 1514'te Çaldıran Ovası'na gelerek Şah İsmail'e karşı savaş için mevzilendi. Çaldıran Savaşı, Şah İsmail'in 40.000 süvarisinin saldırısıyla başlamıştır.[124]

Evliya Çelebi Sultan Bayezid Han-ı Veli Camii'nin vasıflarını anlattığı bölümde Çaldıran Savaşı sonucunu şu şekilde anlatmaktadır: "Sonra oğlu I. Selim Şah müstakil padişah olup ilk gazası İran ülkesi Şahı Şah İsmail'i Ahıska Kalesi altında Çıldır ovasında bozguna uğratıp 200.000 Kızılbaşı kılıçtan geçirdi."[125]

1514 yılında yapılan Çaldıran Savaşı, Yavuz Sultan Selim ile Şah İsmail arasında gerçekleşen ve Osmanlı zaferiyle sonuçlanan önemli bir çatışmadır. Bu zafer, Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'daki etkisini artırmış, ancak savaşta 200.000 Kızılbaş'ın öldüğü iddiası tarihsel kaynaklarla doğrulanmamaktadır. Bu sayı, Osmanlı

[123] Erkan, Osmanlı'da Kızılbaş Ayaklanmaları (16. Yüzyıl), 212-215.
[124] Mustafa Çetin Varlık, "Çaldıran Savaşı", 8/193-195.
[125] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 1/42b.

yönetiminin muhalif gruplara gözdağı vermek amacıyla abartılmış olabilir. Bu tür abartmalar, Osmanlı'nın gücünü ve zaferini vurgulamak için kullanılabilir. Evliya Çelebi, Seyahatnâme'de bu sayıyı, savaşın Osmanlı açısından kesin bir zaferle sonuçlanmasını pekiştirmek amacıyla aktarmış olabilir. Ayrıca, Evliya Çelebi'nin yaşadığı dönemde Kızılbaşlar'a karşı olumsuz bir bakış açısının bulunduğu göz önünde bulundurulduğunda, yazdığı bu bilgi, okuyucular üzerinde güçlü bir etki bırakmayı amaçlamış olabilir. Bunun yanı sıra, Evliya Çelebi'nin doğrudan kaynaklara erişimi olmadığı için bu tür bir bilgiyi kaynağa dayanmadan aktarmış olması da mümkündür.

2.1.2.2. Bıyıklı Mehmet Paşa

Bıyıklı Mehmet Paşa Osmanlı Devleti'nde önemli bir askeri ve idari şahsiyet olarak tanınan bir paşadır. XVI. yüzyılda özellikle Yavuz Sultan Selim'in yönetiminde etkili olmuştur. Bıyıklı Mehmet Paşa, özellikle Safevîler ile Osmanlı Devleti arasındaki Çaldıran Savaşı (1514) ve sonrasındaki dönemde önemli bir figür haline gelmiştir. Bıyıklı Mehmet Paşa, Yavuz Sultan Selim'in Safevîlere karşı yürüttüğü mücadelede önemli görevler üstlenmiş ve özellikle Safevîlerin Osmanlı topraklarındaki etkisini kırma çabasında büyük rol oynamıştır. Çaldıran Savaşı'nda Osmanlı ordusunun başında bulunmuş ve bu zaferin kazanılmasında önemli bir payı olmuştur. Ayrıca bu savaş sonrasında Osmanlı'nın doğu sınırında güç kazanması için çeşitli askeri harekâtlar düzenlemiştir.[126]

Yavuz Sultan Selim'in büyük zorluklara rağmen Çaldıran Savaşı'nda elde ettiği bu başarı, askerî açıdan doğrudan önemli sonuçlar doğurmasa da, siyasî, dinî ve psikolojik açıdan Anadolu'da ve İslâm dünyasında önemli bir üstünlük sağlanmasına yol açmıştır. Bu sayede, Anadolu'da Şah İsmail'in propagandaları nedeniyle ortaya çıkan dinî ve mezhebî belirsizlikler ortadan kaldırılmış ve Safevî yayılmacılığının önüne geçilmiştir. Yavuz Sultan Selim'in bu hamlesi, sadece bölgedeki dini dengeyi yeniden tesis etmekle kalmamış, aynı zamanda Osmanlı'nın iç ve dış politikasında da güç kazanmasına katkı sağlamıştır.[127]

---

[126] Mehmet Mehdi İlhan, Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Doğu Anadolu'daki Askeri Faaliyetleri, *Türk Tarih Kurumu Basımevi*, 1988/807-817.

[127] Erkan, Osmanlı'da Kızılbaş Ayaklanmaları (16. Yüzyıl), 218.

Osmanlı Devleti'nin önemli askerî ve yönetici şahsiyetlerinden Bıyıklı Mehmet Paşa, II. Beyazıt'ın ölümünün ardından oğulları arasında başlayan taht kavgaları sırasında, Yavuz Sultan Selim'in yanında yer alarak stratejik başarılar elde etmiştir. Özellikle, 19 Mayıs 1515 tarihinde Kemah Kalesi'nin fethi, Bıyıklı Mehmet Paşa'nın Safevîler'e karşı yürüttüğü mücadeledeki önemli adımlardan biridir. Bu zafer, Osmanlı'nın Safevîler karşısındaki üstünlüğünü pekiştiren bir gelişme olarak kaydedilmiştir. Bıyıklı Mehmet Paşa'nın, Kemah'ın fethi sonrasında Safevî hükümdarı Şah İsmâil'in ordusuyla karşılaşması, bölgedeki güç dengelerini değiştiren bir diğer önemli olaydır. Şah İsmâil, Kemah'ın Osmanlılar tarafından ele geçirilmesinin ardından, komutanı Nur Ali'yi, Osmanlı ordusunun karşısına çıkarmıştır. Ancak, Bıyıklı Mehmet Paşa, casuslardan aldığı bilgilerle Erzincan yakınlarında Nur Ali'nin ordusunu pusuya düşürmüş ve bu çatışmada büyük bir zafer kazanmıştır. Savaşta Nur Ali'nin ölmesi, Safevîler açısından ciddi bir kayıp olmuş, bu zafer Osmanlı'nın bölgedeki hâkimiyetini güçlendirmiştir.[128] Evliya Çelebi, 1516 yılında Bıyıklı Mehmet Paşa'nın, Kara Han'ın Mardin'e saldırısını da aktarmaktadır. Kara Han'ın Osmanlı topraklarına yönelik bu saldırısı, Bıyıklı Mehmet Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunun başarılı müdahalesiyle durdurulmuş ve Kara Han öldürülerek ordusu mağlup edilmiştir. Çelebi, bu zaferi "80.000 Kızılbaş'ın öldürülmesi" şeklinde tasvir etmekte, Bıyıklı Mehmet Paşa'nın Osmanlı ordusunun zaferini pekiştiren önemli bir lider olarak yükseldiğini vurgulamaktadır.[129] Bu olay, Osmanlılar ile Kızılbaşlar arasındaki ilişkilerdeki gerilimin hem stratejik hem de askeri boyutlarıyla nasıl şekillendiğini ve bölgedeki dengeyi nasıl etkilediğini anlamak açısından oldukça önemli bir örnektir.

2.1.3. III. Mehmet Dönemi (1595-11603) Kızılbaş Olayları

III. Mehmet dönemi, Osmanlı Devleti'nde Kızılbaşlarla ilgili önemli olayların yaşandığı, bu topluluğun hem dini hem de siyasi olarak gerilimli bir döneme girdiği bir dönemdir. Tebriz, Nahcıvan ve Revan gibi stratejik bölgelerdeki olaylar Osmanlı yönetiminin Kızılbaşlarla olan ilişkilerini yeniden şekillendirmesine neden olmuştur.

---

[128] M.Mehdi İlhan, "Bıyıklı Mehmed Paşa" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 6/116.

[129] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 101/a.

Bu dönemdeki Kızılbaş olayları Osmanlı'nın içyapısını ve dış politikadaki tutumlarını doğrudan etkileyen önemli faktörler arasında yer almıştır.

2.1.3.1. Tebriz-Nahcıvan-Revan Kalesiyle İlgili Olaylar

Tebriz, Nahcıvan ve Revan Kalesi, Osmanlı-Safevî ilişkilerinde stratejik ve politik açıdan büyük öneme sahip bölgelerdi. Bu bölgeler, özellikle Safevîler için önemli birer merkez olup, Osmanlı Devleti için de tehdit oluşturuyordu. XVI. yüzyılda, Safevîler'in Tebriz'i başkent olarak kullanmaları (1502), bölgenin Osmanlı için askeri ve ticari açıdan kritik olmasına neden olmuştur. Revan Kalesi ve Nahcıvan ise, Osmanlı ve Safevîler arasındaki sınır boyunca yer alan önemli savunma noktalarıydı. Osmanlı, bu bölgeleri kontrol altında tutarak, Safevîler'in bölgede güçlenmesini engellemeye çalıştı. 1514 Çaldıran Seferi ve sonrasındaki Osmanlı zaferleriyle Tebriz, Safevîler'den alınmış olsa da, bölgeye dair mücadeleler devam etti. Bu topraklar, Osmanlı-Safevî çatışmalarının odak noktalarından biri haline gelmiş ve iki devlet arasındaki sınırları belirleyen önemli birer unsur olmuştur. III. Murat'ın oğlu III. Mehmet'in tahta çıkışıyla ilgili olarak aktarılan olaylar, 1603-1604 yıllarındaki Osmanlı- Safevî gerilimini ve bu dönemdeki önemli askeri gelişmeleri yansıtmaktadır. Bu dönemdeki önemli olaylar arasında, Yemişçi Paşa'nın görevden alınması ve ardından katledilmesi, Kızılbaşların Tebriz'de zafer kazanması, Nahçıvan'ı işgal etmeleri, Revan Kalesi'ni ele geçirmeleri, Serdar Cıgalazade'nin ölümü ve Gence ile Şirvan'ı işgal etmeleri yer almaktadır.

III. Mehmet, 26 Mayıs 1566 tarihinde doğmuş, babası III. Murad ve annesi Arnavut asıllı Safiye Sultan'dır. 1595 yılında Osmanlı tahtına çıkmıştır.[130] Evliya Çelebi'nin III. Mehmet ve Tebriz ile ilgili aktardığı bilgiler, tarihsel verilerle uyumludur. Osmanlı Devleti, 21 Ekim 1603'e kadar Tebriz'i denetimi altında tutmuş, ancak bu tarihte Safevîler'in hükümdarı Şah I. Abbas, şehri yeniden ele geçirerek Osmanlı yapılarını yıktırmıştır. Bu olay sonrasında Tebriz, birkaç kez Osmanlı Devleti tarafından kuşatılmasına rağmen geri alınamamıştır.[131]

---

[130] Feridun Emecen, "Mehmed III" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/407.

[131] Ali Sinan Bilgili, "Tebriz" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/219.

Evliya Çelebi'nin Nahcıvan'la ilgili verdiği bilgi, tarihsel verilerle tutarlıdır. 1514 yılında, Çaldıran Meydan Muharebesi sonrasında Osmanlı Devleti Nahcıvan'ı tamamen terk etmiş ve bu bölge yeniden Safevîler'in egemenliğine girmiştir. 1530'larda, özellikle 1534-1548 yılları arasındaki Osmanlı-Safevî çatışmaları sırasında, Nahcıvan kısa süreliğine Osmanlı idaresine girmiştir. 1553 yılında, Kanûnî Sultan Süleyman'ın üçüncü İran seferinde, Osmanlılar Nahcıvan'ı yeniden ele geçirmiş ancak bölgeyi yağmalamışlardır. 1578 yılında, Safevîler'in hükümdarı Şah Abbas'ın Nahcıvan'ı ele geçirmesi ve şehri yakıp tahrip etmesi, Osmanlı Devleti'nin burada kalıcı bir idare kurma çabalarını güçleştirmiştir. Nihayetinde, 1603 yılında Şah Abbas Nahcıvan'ı yeniden Safevîler'e katmış ve Osmanlılar şehri geri almakta başarısız olmuştur.[132]

1603 yılında Osmanlı-Safevî savaşlarının yeniden başlaması, Revan Kalesi'ni de doğrudan etkilemiştir. Şah I. Abbas, yedi aylık bir kuşatmanın ardından Revan'ı ele geçirmiştir. Ancak Osmanlı kuvvetlerinin şehre yaklaşması sonucu, şehir tahrip edilerek halk göç ettirilmiştir. Revan, Safevîler'in kontrolüne geçtikten sonra, bölgedeki egemenlik yeniden Safevîler'e ait olmuştur.[133]

Evliya Çelebi, padişahın Tebriz kuşatmasından dönüşünde Kızılbaşlara ait olan Katur Kalesi'ni kuşattığını, fakat Kızılbaşların teslim olmayı reddettiğini aktarır. Bu gelişme üzerine padişahın kuşatmayı terk ederek geri döndüğünü belirtir.[134] Bu anlatımlar, Seyahatname'de Kızılbaşların coğrafi dağılımı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Özellikle, Kızılbaşların Osmanlı Devleti'nin doğu bölgelerinde yoğun olarak yaşadıkları ve Safevîler'in etkisinde bulunan bu alanlarda stratejik bir varlık gösterdikleri anlaşılmaktadır.

2.1.4. II. Osman Dönemi (1618-1622) Kızılbaş Olayı

Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde, II. Osman dönemine dair şu ifadelere yer verilmektedir: "Osman Han zamanında Tatar Han'ın Kızılbaş'a çapkun saldığı, sene 1027 [1618]."[135] Ancak, bu döneme ilişkin mevcut tarihî kaynaklar

---

[132] Hüsamettin M. Karamanlı, "Nahcıvan" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/294.

[133] Mustafa Aydın, "Revan" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/27.

[134] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 168a.

[135] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 1/61a.

incelendiğinde, 1618 yılı itibarıyla Kızılbaşlar ile Tatarlar arasında kayda değer bir çatışmaya dair geniş çaplı bir bilgi bulunmamaktadır. II. Osman'ın saltanat yılları, Osmanlı Devleti'nin iç karışıklıklar ve isyanlarla sarsıldığı bir dönemdir. Bu dönemdeki siyasi ve toplumsal karmaşa göz önünde bulundurulduğunda, Kızılbaşlar ile Tatarlar arasında belirtilen dönemde yaşanmış olabilecek bir çatışma, daha çok yerel veya dar kapsamlı bir olay olarak kalmış olabilir.

2.1.5. IV. Murat Dönemi (1623-1640) Kızılbaş Olayları

2.1.5.1. Bekir Subaşı İsyanı

Bekir Subaşı (Çopur Bekir) Bağdat'ta büyük bir güç sahibi olan ve bölgedeki yerel askerî güçlerin başında bulunan önemli bir figürdü. Bağdat'ın yeniçeri ağası Kanber Mehmed Ağa ile birlikte bölgede iktidar mücadelesine girmişti. Zamanla Bağdat'ta büyük bir zulüm ve zorbalık yapan Bekir Subaşı, Bağdat beylerbeyi Kum Yusuf Paşa ile çatıştı. Paşa'nın desteğiyle Kanber Mehmed Ağa, Bekir Subaşı'na karşı isyan başlattı, ancak Bekir Subaşı güçlerini toparlayarak karşı isyancıları yendi ve Kanber Mehmed Ağa'yı teslim aldı. Sonrasında Bağdat'ın tek hâkimi haline gelen Bekir Subaşı Bağdat valisi olmayı ilan etti. Ancak Osmanlı yönetimi tarafından atanan Süleyman Paşa bu karışıklığı sona erdirmek için Bağdat'a gönderildi. Süleyman Paşa'nın başarısızlıkla sonuçlanan müdahalesinin ardından, Hafız Ahmed Paşa görevlendirildi ve Bekir Subaşı Safevîlerden yardım isteyerek Bağdat Kalesi'ne çekildi. Safeviler bu durumu fırsat bilerek Bağdat'ı ele geçirme planlarına hız verdiler. Bekir Subaşı bu olaylarda önemli bir figür olarak rol almıştır.[136]

Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde, I. Mustafa'nın ikinci kez tahta çıkışıyla ilgili olarak Kızılbaşlar ve Çopur Bekir'e dair şu bilgilere yer verilmektedir: "Abaza Paşa, Erzurum'da Celali olup Vezir Mahmut Paşa, Abaza'ya karşı komutan olduğu ve Bağdat'a Kızılbaş'ın Çopur Bekir adlı eşkıyanın eliyle zafer bulduğu, sene 1033 [1624]."[137] Bu aktarım, dönemin tarihî gerçekleriyle örtüşmektedir. Çopur Bekir, Osmanlı Devleti'ne karşı önemli bir muhalif figür olarak tanınmış ve özellikle Bağdat'ın Safevîler tarafından ele geçirilmesinde kritik bir rol oynamıştır.

---

[136] Heper - Öntuğ, "Osmanlı-Safevi Savaşlarından Bir Safha: Bağdad Seferi'nin Hazırlıkları (1625/26) Ve Taktiksel Mütalaalar", 61-62.

[137] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 1/61b.

Bağdat'ın kaybına yol açan olaylar, Çopur Bekir'in Safevîler ile işbirliği yapması ve bu süreçte Osmanlı yönetimine karşı gerçekleştirdiği eylemlerle şekillenmiştir. Bu dönemde, Safevîler, Çopur Bekir'in eylemlerini fırsat bilerek Bağdat'ı ele geçirmiş ve Osmanlı'nın bölgedeki egemenliğine son vermiştir. Çopur Bekir'in bu eylemleri, dönemin iç karışıklıkları ve Osmanlı- Safevî ilişkilerinin bir yansıması olarak tarihe geçmiştir.[138]

2.1.5.2. Musul'un Kızılbaşlar Tarafından İşgali

Evliya Çelebi, Seyahatname'sinde Musul ile ilgili olarak şu bilgiyi aktarmaktadır: "Kızılbaş'ın Musul'u işgal ettiği, Hafız Ahmet Paşa'nın Bağdat'tan başarısız geri döndüğü, Tay kabilesinin Kızılbaş ordusunu yağmaladığı, Merre Hüseyin Paşa'nın görevden alınıp Kemankeş Ali Paşa'nın veziriazam olduğu, sene 1032 [1623]."[139] Bu aktarılan bilgi, dönemin tarihî olaylarıyla büyük ölçüde örtüşmektedir.

1623-1624 yıllarında, Bağdat'taki Bekir Subaşı isyanı, Musul'u da etkileyen önemli gelişmelere yol açmıştır. Safevîler, Bağdat'ı ele geçirdikten sonra, Şah Abbas, Karçakay Han'ı Musul ve Kerkük üzerine göndermiştir. Musul Valisi Çerkez Ahmet Paşa'nın direnişi yetersiz kalmış ve şehir, İran hâkimiyetine geçmiştir. Hâfız Ahmet Paşa'nın ordusunun Musul önlerine gelmesi üzerine Kasım Han şehri terk etmiş, ancak Şah Abbas'ın karşı harekâtıyla Musul yeniden Safevîler'in kontrolüne girmiştir. [140] Evliya Çelebi, bu süreci doğru bir şekilde aktarmış ve Musul'daki tarihî olayların gidişatını sağlam bir biçimde yansıtmıştır.

2.1.5.3. Abaza Mehmet Paşa ve Ahıska Kalesi

Abaza Mehmet Paşa Osmanlı Devleti'nde önemli bir figürdür. Halep Valisi Canbolatoğlu'nun hazinedarı olarak görev yaparken, onun yenilgisinin ardından yeniçeri ağası Halil Ağa'nın aracılığıyla bağışlanmıştı. Zamanla Maraş ve Erzurum beylerbeyliği görevlerini üstlendi. II. Osman'ın öldürülmesinin ardından yeniçerilere karşı isyan başlatmış ve çevresine büyük bir ordu toplamıştır. Sivas, Şebinkarahisar ve

---

[138] Heper - Öntuğ, "Osmanlı-Safevi Savaşlarından Bir Safha: Bağdad Seferi'nin Hazırlıkları (1625/26) Ve Taktiksel Mütalaalar", 60.

[139] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 61/b.

[140] Ahmet Gündüz, "Musul" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/363-367.

Ankara'yı ele geçirmiş, ancak IV. Murad'ın tahta çıkışıyla Sadrazam Hâfız Paşa tarafından mağlup edilmiştir. Yenilgilerinin ardından Erzurum'a çekilen Abaza Mehmet Paşa, zamanla affedilmiş ve Bosna valiliğine atanmıştır. Ardından Tuna kumandanlığı ve Vidin valiliğine getirilmiş, Lehistan'a akınlar düzenlemiştir. Ancak, isyan etmeye devam edeceği şüphesiyle 1634'te idam edilmiştir.[141]

Yeniçeri Ocağı'ndaki gelişen ayaklanmaların haberinin Abaza Mehmet Paşa'ya ulaşması üzerine, Abaza Mehmet Paşa, yeniçerileri II. Osman'ın öldürülmesinden sorumlu tutmuş ve onlara karşı bir hareket başlatmayı planlamıştır. Aynı zamanda, Ahıska Kalesi'nin Kızılbaşlar tarafından ele geçirildiği haberi de padişaha ulaşmıştır. Padişah, Abaza Mehmet Paşa'dan Kızılbaşlar'a karşı harekete geçmesini istemiştir. Ancak Abaza Mehmet Paşa, bu talimatı kendisine bir tuzak kurulma girişimi olarak değerlendirmiş ve görevi reddetmiştir. Yeniçeri Ocağında gelişen bu olayı ve Ahıska Kalesinin Kızılbaşların eline geçmesini Evliya Çelebi şöyle aktarmaktadır:

> "… Önce Erzurum'un iç kalesini Abaza alıp bütün yeniçerileri öldürdüğü haberi gelince derhal Cağalazade Mahmut Paşa'yı Abaza üzerine kumandan, Kara Mezağı yeniçeri ağası tayin ettiler ve Bursa'ya vardıklarında, "Biz bu kadar asker ile Abaza'ya karşı koyamayız" diye Bursa'dan İstanbul'a geri geldiler. Bu sırada Kızılbaş fırsat bulup mel'un Çopur Bekirzade'nin yardımıyla Acem 1033 [1624] yılında Bağdat'ı işgal edip Musul'u da aldı."[142] Bu hal yüce padişahın hoşuna gitmedi ve 1036 [1627] tarihinde Hafız Ahmet Paşa'yı görevden alıp mührü ikinci defa Halil Paşa'ya verip İslam ordusuna gönderdi. Bu senede İslam askeri Tokat kışlağında iken Ahıçka Kalesi'ni Kızılbaşın aldığı haberi geldi.[143]

Bu verilen bilginin Kızılbaşla olan alakası yukarıda Bekir Subaşı ile ilgili bölümde verilmiştir.

2.1.5.4. Gürcistan ile Alakalı Gelişen Olaylar

1625 yılında Hafız Ahmet Paşa yeniden veziriazam olarak atanmış, bu değişiklikle Osmanlı idaresinde önemli bir değişim yaşanmıştır.[144]

---

[141] Mücteba İlgürel, "Abaza Paşa" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/11-12.

[142] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 1/63a.

[143] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 1/64a.

[144] Orhan F. Köprülü, "Hâfız Ahmed Paşa" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/84-85.

Gürcistan'da Mavro Bey, Kızılbaş Hanlarından Karçgay Han'ı öldürerek bölgeyi egemenliği altına almıştır. Osmanlılar, Gürcistan'da tımar sistemini uygulayarak, Gürcü hâkimlerinin Safevîler'den yardım almasını engellemeyi ve siyasi istikrarsızlığı önlemeyi amaçlamış; bu bağlamda, Osmanlı topraklarının bir kısmını yurtluk ve ocaklık olarak tahsis etmiştir. XVII. yüzyıldan itibaren Gürcistan, Osmanlı Devleti ile Safevîler arasında sıkça el değiştiren bir bölge haline gelmiştir. Safevîler döneminde bazı Gürcü kralları Müslüman olmuş, ancak Safevîler, Karadeniz'e ulaşmayı başaramamıştır. 1603 yılında Şah I. Abbas, Tiflis'i Osmanlılardan alarak Kartli'yi hanlık ilan etmiş ve Kahet'te Yenisel Sultanlığı'nı kurmuştur. 1606'da Lori ve Tumanıs'ı ele geçirmiştir. Ancak 1612'deki İstanbul Anlaşması ile Kartli ve Kahet, tekrar Osmanlı topraklarına katılmıştır. Şah Abbas, Kartli hâkimi II. Luarsab'ı esir almış ve Kahet'te Nodar Corciadze ile David Candiyeri'nin isyanlarını bastırmıştır. 1625'te Safevîler, Kartli ve Kahet'e Karçiha-han ve Giorgi Saakadze'yi göndererek, Tavadlar'la birleşip Safevîlere karşı direnişi sürdürmüşlerdir. Şah Abbas, Teymuraz'ı Rusya aracılığıyla Kartli ve Kahet'in kralı olarak tanımıştır. 1625'te Safevîler tarafından tekrar alınan Kartli ve Kahet, 1632'de Osmanlılar tarafından fethedilmiş ve Tiflis vilâyeti olarak düzenlenmiştir. Bu süreçte, Rostom bu bölgeye vali olarak atanmıştır.[145] Bu gelişmeler, hem Osmanlı'nın iç yönetiminde hem de bölgesel hâkimiyetinde önemli etkiler yaratmıştır. Evliya Çelebi bu olayı şu şekilde aktarmaktadır:

> "…Daha sonra Hafız Ahmet Paşa veziriazam oldu. Baki' Paşa ve Çerkez Mehmet Paşa vefat etti. Gürcistan beylerinden Mavro Bey, Kızılbaş Hanlarından Karçgay Han'ı katledip bütün Gürcistan'ı boyun eğdirdi, sene 1034 [1625."[146] "Diyarbakır'da Hafız Ahmet Paşa mühür ile serdar olup Hüsrev Paşa'ya yeniçeri ağalığı gitti. Yine bu yıl içinde Şah Abbas nedimlerinden Karçgay Han'ı askeriyle Gürcistan Beyi Mavro kırıp 20.000 Kızılbaş başı ve başbuğlarıyla Diyarbakır'da kumandan Hafız Ahmet Paşa'ya götürüp bütün kelle, zurna, davul, kös ve İran sancaklarını Murad Han'ın ayağına gönderilip Mavro'ya Gürcistan beyliği ile süslü kaftanlar ve çıgalar gitti."[147]

Evliya Çelebi'nin aktardığı bilgiler, tarihsel olaylarla büyük ölçüde uyumludur, ancak bazı detaylar farklı şekillerde ifade edilmiştir. Gürcistan'da Mavro Bey'in, Kızılbaş Hanlarından Karçgay Han'ı öldürüp bölgedeki egemenliği elinde bulundurması, kaynaklarda doğrulanan bir olaydır. Çelebi'nin aktardığına göre, Mavro

---

[145] Hüsamettin M. Karamanlı, "Gürcistan" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/315.

[146] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 1/61b.

[147] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 1/64a.

Bey'in zaferi, Safevîler'in ve Osmanlıların arasındaki siyasi dengelerle bağlantılıdır. Ancak, Evliya Çelebi'nin betimlemesi, Safevîler'in Karçgay Han'ın ölümünü ve Kızılbaş başlarının Diyarbakır'a götürülmesini detaylandırırken, bu olayın geniş bir politik arka planını ve sonuçlarını da vurgulamaktadır. Çelebi'nin ifadesi, özellikle Safevîler'in zaferini ve Osmanlı Devleti'ne gönderilen hediyeleri detaylı şekilde aktarmaktadır. Bu, Safevîler'in Gürcistan'daki başarılarını pekiştiren bir bakış açısı sunmakta ve Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde sıkça karşılaşılan zengin anlatım tarzıyla uyumludur.

2.1.5.5. Revan'ın Fethi

Revan, Ermenistan Cumhuriyeti'nin bugün Erivan şeklinde anılan başşehridir. 1603'te Osmanlı-Safevî savaşları yeniden başlamış ve Şah I. Abbas, Revan Kalesi'ni yedi aylık kuşatmadan sonra ele geçirmiş, ancak Osmanlı kuvvetlerinin yaklaşması üzerine kaleyi tahrip edip halkı göç ettirerek geri çekilmiştir. IV. Murad, 28-29 Temmuz 1635'te Revan'ı kuşatıp 8 Ağustos'ta fethetti. Ancak şehir 1 Nisan 1636'da yeniden Safevîler tarafından yedi ayda geri aldı.[148] Evliya Çelebi bu olayı şöyle aktarmaktadır:

> " Revan Kalesi'ni yedi günde pazu kuvvetiyle fethedip Murtaza Paşa'yı içine 40.000 askeriyle eyalet valisi olarak koyup kendileri İstanbul'a yöneldi. Tabanıyassı Mehmet Paşa'yı mühür ile Erzurum'da alıkoyup kendileri İstanbul'a gelince yedi gün yedi gece şenlikler oldu, 9 Recep 1045 [19.12.1635].Ancak o yıl İran şahı aniden Revan'ı kuşattı. Beri taraftan Mehmet Paşa, Erzurum'un kışından yardım etmeye gücü olmayıp ve kuşatma altındaki Murtaza Paşa'ya düşmanlığından dolayı yardım etmeyince Sultan Murad'ın yedi günde fethettiği Revan'ı, İran şahı yedi ayda güç ile aldı. İçerde Murtaza Paşa zehir içti. İslam askeri aman ile kaleyi teslim edip silahsız dışarı çıktılar. Artlarından Kızılbaş yetişerek hepsini kılıçtan geçirdi, kimi şehit ve kimi atıyla kaçıp dağlara düştü"[149]

Revan'ın tekrar Safevîler'in eline geçmesi ve Osmanlı askerlerinin kötü akıbeti, bölgedeki askeri ve siyasi istikrarsızlığın bir yansımasıdır. Bu durum, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin dış politikası ve askeri stratejisindeki eksiklikleri de ortaya koymaktadır. 1595 yılında, Osmanlı Devleti'nin içsel zorluklarla karşılaştığı bir dönemde, Tebriz kenti Kızılbaşlar tarafından işgal edilmiştir. Ancak, IV. Murat'ın 1634 yılında bu şehri tekrar fethetmesi, Osmanlı'nın bölgedeki hâkimiyetini yeniden kurma çabalarının bir göstergesidir. Evliya Çelebi, bu dönemde Kızılbaşlar'dan

[148] Aydın, "Revan", 35/27.

[149] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 1/62a.

"uğursuz" olarak bahsederek, onların Osmanlı için yarattığı tehlikeye ve olumsuz etkilerine dikkat çekmiştir.[150]

2.1.5.6. Yetmiş Kuruş Dede Menkıbesi

Evliya Çelebi, Seyahatnâme'sinde ziyaret ettiği evliyalar arasında Yetmiş Kuruş Dede'nin menkıbesine de yer vermektedir. Bu menkıbeye göre, Yetmiş Kuruş Dede, Sultan Murad'a Revan'ı fethedeceğini ancak ardından Kızılbaşların tekrar bu bölgeyi ele geçireceğini müjdelemiştir. Çelebi, Dede'nin Sultan Murad'a "Yedi günde Revan'ı fethedersin, ancak yine verirsin" şeklinde bir öngörüde bulunduğunu ve gerçekten de Revan'ın yedi gün içinde fethedilip sonrasında Kızılbaşların tekrar işgaline uğradığını ifade etmektedir.[151] Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'sinde sıkça yer alan menkıbeler, dönemin halk arasındaki dini ve kültürel anlayışını yansıttığı gibi, aynı zamanda tarihsel olayların halk arasında nasıl anlatıldığını ve yorumlandığını da gözler önüne sermektedir.

2.1.6. IV. Mehmet Dönemi (1648-1687) Kızılbaş Olayları

2.1.6.1. İpşir Mustafa Paşa

Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nde, İpşir Mustafa Paşa'nın sadrazamlık görevine atanması ve bu süreçte yaşanan olaylar, Osmanlı siyasi ve askeri yapısının dönemin şartlarına uygun bir yansımasını sunmaktadır. 1654 yılında, Derviş Mehmet Paşa'nın felç geçirmesi üzerine sadâret mührünün İpşir Mustafa Paşa'ya verilmesi, Osmanlı yönetiminin doğu bölgesindeki Kızılbaş isyanlarını kontrol altına alma yönündeki önceliklerini göstermektedir. İpşir Mustafa Paşa'nın, dayısı Abaza Mehmet Paşa'nın yanında yetişmiş olması ve Halep valiliği gibi önemli idari görevlerde bulunması, onun devlet yönetimindeki tecrübesini ortaya koymaktadır. Halep'te, yeniçeri ve sipahiler arasındaki huzursuzlukları gidermek adına gerçekleştirdiği reformlar, dönemin Osmanlı taşrasındaki yönetim sorunlarına dair önemli bir örnek teşkil etmektedir. Ancak, Paşa'nın İstanbul'a gitmeyi sürekli ertelemesi ve bu süreçte keyfî hareketlerde bulunması, Osmanlı merkez otoritesinde endişelere yol açmıştır.[152] Evliya Çelebi'nin de belirttiği gibi, İpşir Mustafa Paşa'nın sadrazamlık görevi, merkez

[150] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 2/298b.
[151] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 1/114a.
[152] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 1/80b.

ile taşra arasındaki gerilimlerin yönetilmesi ve özellikle doğu sınırlarında Kızılbaşlarla mücadelede bir denge sağlanması için kritik bir adım olarak görülmüştür. 28 Ekim 1654 tarihinde kendisine sadâret mührü verilmesiyle başlayan bu süreçte, Osmanlı merkezi idaresi, doğu bölgesindeki güvenlik sorunlarını merkezin denetimi altında tutmaya çalışmıştır. Ancak, Aralık 1654'te İstanbul'a çağrılan İpşir Mustafa Paşa, Halep'ten ayrıldıktan sonra padişahın emri gereği merkeze dönmek zorunda kalmıştır. [153] Bu durum, Osmanlı yönetiminin, taşra üzerindeki denetim gücünü koruma çabasını ve aynı zamanda içerideki Celâlî isyanı tehdidini bertaraf etme arzusunu ortaya koymaktadır. Evliya Çelebi'nin bu anlatımı, XVII. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya olduğu çok yönlü idari, askeri ve siyasi sorunlara ilişkin önemli bir tarihî belge niteliğindedir.

2.2. Kızılbaşların Dini İnanışları ve Fiziki Özellikleri

Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nde yer alan Bağdat seferine ilişkin anlatımı, Kızılbaşların dini inanışlarına ve Osmanlı-Safevî ideolojik mücadelesine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Çelebi, sefer sırasında Hanefî mezhebinin kurucusu İmam-ı A'zam Ebu Hanife ve Abdülkadir Geylani gibi İslam dünyasının önemli şahsiyetlerinin türbelerinin, "kötü işler yapan ve başı tıraşlı Kızılbaşlar'ın elinden kurtarılması gerektiğini ifade etmektedir. [154] Bu anlatım, yazarın Hanefî-Sünnî bir perspektife sahip olduğunu ve Kızılbaşlara dair olumsuz bir bakış açısını benimsediğini göstermektedir. Evliya Çelebi'nin ifadeleri, Osmanlı Devleti'nin Sünnî kimliğini vurgulayan resmi ideolojisiyle örtüşmekte ve dönemin Kızılbaşlık karşıtı söylemini yansıtmaktadır. Hanefî-Sünnî bir seyyah olarak Çelebi, Kızılbaşları yalnızca ideolojik bir rakip olarak değil, aynı zamanda "bozguncu" bir unsur olarak da tanımlamış, bu yaklaşımı eserine yansıtmıştır.

Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nde geçen "kalleş, kötü işler yapan ve başı tıraşlı Kızılbaşlar" ifadesi, XVII. yüzyılda Osmanlı toplumunda Kızılbaşlara yönelik olumsuz algıyı ve bu topluluğa dair yaygın söylemi yansıtmaktadır. "Başı tıraşlı" tanımlaması, Kızılbaşların dini ya da kültürel kimliklerini sembolize eden bir uygulamaya işaret edebilir. Bu tür bir fiziksel özellik, hem topluluğun kendi aidiyetini

[153] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 1/80b.
[154] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 1/67a.

tanımlayan bir unsur hem de dış dünyada, özellikle Osmanlı yönetimi ve Sünni toplum nazarında, bir farklılık sembolü olarak değerlendirilmiştir. Evliya Çelebi'nin Kızılbaşları "kalleş" ve "kötü işler yapan" şeklinde nitelemesi, Osmanlı Devleti'nin Kızılbaşlara yönelik resmî ideolojisi ve politikalarıyla uyumlu bir bakış açısını yansıtmaktadır. Bu tür ifadeler, dönemin Sünni-Şiî çatışmasının Osmanlı toplumsal ve siyasal yapısındaki izdüşümlerini göstermesi açısından önemlidir.

Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi, Osmanlı-Safevî ilişkilerinin dini ve ideolojik boyutlarını anlamak açısından önemli bir tarihî kaynak niteliği taşımaktadır. Eserde, Nahcıvan, (dünyanın süsü)[155] Kerkene, Kehriz, Erdebil ve Revan gibi şehirlerde yaşayan Kızılbaş topluluklarına dair aktarımlar, dönemin Osmanlı bakış açısını yansıtmaktadır. Evliya Çelebi, Nahcıvan'da yaşayanların kendilerini Şâfiî mezhebine mensup olarak tanıttıklarını, ancak gerçekte Caferî mezhebine bağlı olduklarını ve bu durumun bir çeşit "aldatma" olduğunu ifade etmektedir. Bu yaklaşım, Kızılbaşların mezhepsel aidiyetlerine dair Osmanlı tarafında oluşmuş bir güvensizlik algısını ortaya koymaktadır.[156]

Kerkene kenti hakkında ise halkını "kötü yaşayışlı, kalleş ve kızıl Kızılbaşlar" olarak tanımlayan Çelebi, sosyal ve ahlaki niteliklere ilişkin olumsuz bir değerlendirmede bulunur.[157] Aynı şekilde, Kehriz kenti halkının Şiî ve Teberrî[158] (Sahabe'ye, özellikle Hz. Ömer'e hakaret edenler) olduğunu aktaran Evliya Çelebi, burada Hz. Ömer'e yönelik hakaretlerin kendisinde büyük bir üzüntüye yol açtığını ifade eder. Çelebi, Osmanlı temsilcilerinin bu tür durumlarda Kızılbaşlara yönelik cezai yaptırımlar uygulayabileceğini belirterek, Osmanlı-Safevî ideolojik çatışmasının pratik sonuçlarına işaret eder. Bu bilgiyi şu şekilde vermektedir:

…"Zira bütün halkı Şiî ve Teberrâî olduğundan Acem diyarında ilk defa Hazret-i Ömer'e hâşâ sümme hâşâ sövdüklerini burada işitince aklım gitti. Ama ne çare henüz dahi zaafdan güçsüz ve mecalsiz idim. Yoksa bir hâl ile o lanetli sövücüyû öldürmek çok kolay işti. Zira Acem ülkesinde elçiler Rum (Anadolu) tarafından geldiklerinde serbestlerdir. Çâryâr-ı güzîn (Dört Seçkin Dost) aşkına dört sövücü kızılbaş öldürse muaftır. Ona asla sorgu olmaz".[159]

---

[155] Karamanlı, "Nahcıvan", 32/294.

[156] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 2/295a.

[157] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 2/296b.

[158] İmâmiyye Şîası'nın devlet başkanlığı, dolayısıyla siyasî hâkimiyet konusunda kendileri gibi düşünmeyenlerle ilişkiyi kesmesi anlamında bir terim. Mustafa Öz, "Teberrî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/214.

[159] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 2/297a.

Erdebil halkının inanışlarına dair değerlendirmelerinde ise Şah İsmail'i, İran halkını "sapıklığa sürükleyen" bir lider olarak tanımlayan Çelebi, bu durumun Kızılbaşlık kavramının Osmanlı terminolojisinde neden olumsuz bir anlam taşıdığına dair bir açıklama sunar. Revan Kalesi'ni betimlerken ise Kızılbaşların "tıraşlı" olduklarına ve "kötü yaşayışlı" olduklarına vurgu yapar. Kale kuşatmaları bağlamında Kızılbaşların saldırılarına ve bu bölgenin uzun süre Safevîler'in kontrolünde kalmasına değinir"[160] diyerek kızılbaş kavramının neden olumsuz manada kullanıldığını aktarmaktadır.

Revan şehrinin yapılması bölümünde Kızılbaşların saçlarının 'traşlı'[161]olduğunu bildirmektedir. Revan Kalesi'nin şekillerinden bahsederken Kızılbaşların kötü yaşayışlı olduğunu söylemektedir. Yine aynı bölümde Revan Kalesi kuşatıldığı sırada Kızılbaşların saldırdığından haber vererek uzun yıllar boyunca (1603-1628) Kızılbaşların elinde kaldığından bahsetmektedir.[162]

1578 tarihinde Sultan III. Murad Han'ın vezirlerinden Özdemiroğlu Osman Paşa, büyük bir Müslüman asker topluluğuyla Demirkapı Kalesine yapmış oldukları kuşatmada Kızılbaşlarla ilgili şu ifadeyi kullanmaktadır: "…Kale içinde olan Sünniler, sapık şah tarafından hâkim olan Çerağ Halife'yi bağladılar, bütün sapıkları kılıçtan geçirip bütün Kızılbaşların başlarını süngülerin ucuna taktılar. Demirkapı hanını kellelerle İslam ordusunda kale anahtarlarını Osman Paşa'ya teslim ettiler."[163] Bu bölümde anlaşıldığı üzere Evliya Çelebi Kızılbaşları Sünnîliğin karşısında sapık bir inanç şekline sahip bir topluluk olarak görmektedir.

Kars Kalesinin özelliklerini anlatıldığı bölümde "kötü işli Kızılbaşın Kars'ı yerle bir ettiğinden ve buranın yeniden imar edilmesi gerektiğini" aktarmaktadır.[164] Burada camilerin olduğu ve adının Ömer Efendi Camii olduğunu belirttiği bir caminin Kızılbaşlar tarafından işgal edildiğini şu cümlelerle aktarmaktadır: "Ömer Efendi Camii, kötü yaşayışlı kızılbaş bu kaleyi işgal ettiğinde bu tatlı camiin sahibinin adı Ömer olduğundan bu nurlu camii yıkıp yerle bir etmişti. Diğer camilere kervansaray

[160] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 2/306a.
[161] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 2/308a.
[162] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 2/308b.
[163] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 2/316b.
[164] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 2/323b.

gibi gelen gidenlerin dört ayaklı hayvanları bağlanırmış."[165] Burada Evliya Çelebinin vermiş olduğu bilgilerden hareketle Kızılbaşların Hz. Ömer'e bakış açılarını ve bunun sonucunda burada anlatılan camiye karşı hangi tavır içerisinde bulunduklarını aktarmaktadır.

Takyanus Kral'ın durumunun anlatılması bölümünde Kızılbaşları 'İranlılar' olarak belirtmektedir.[166]

Murtaza Paşa'nın hikâyesi bölümünü anlatırken Kızılbaşlar için şu ifadeleri kullanmaktadır: "…Evet o sene Deveboynunda büyük dert ve belalar çekip Revan yardımına yetişemediğimizden kötü işli, kalleş ve sakalı traşlı Kızılbaş Revan'ı aldı..."[167]

Pinyaniş adlı Kürtlerin yaşamış olduğu bölgede Kürtlere zarar vererek Kürt ileri gelenlerine saldırdıklarını anlatırken Kızılbaşlar için şu ifadeleri kullanmaktadır: Kızıl 'kötü işli ve başı traşlı Kızılbaş.'[168]

Sultan IV. Mehmet Han huzurunda Melek Ahmet Paşa ve İpşir Paşa'nın tartışması bölümünde Van eyaletinde, Mahmudî Kürtleri arasında yer alan Pinyanişi Kürdü adlı bir kabileye işaret edilir. Bu kabilenin 6.000 kadar güçlü ve cesur yiğidi olduğu, yaylalarında çok sayıda hayvana sahip oldukları belirtilir. Pinyanişi Kürtleri ile sınır komşusu olan Kızılbaşların, bölgelerini yağmalayarak Müslümanlardan adam öldürdükleri, eşyalarını ve koyun sürülerini çaldıkları, bunun neticesinde zengin olduklarını ifade edilmektedir. Bu olayı aktarırken Kızılbaşlar için 'kötü işli, sakalı traşlı Kızılbaş' şeklinde bahsetmektedir.[169]

Biredos Sültanı'nın menzili anlatılırken, yaşlı ve hasta bir bey bulunduğu ve misafirlerin, bey tarafından tatlı bir şekilde karşılandığı ve kısa bir ziyaret yapmaları istendiği anlatılmaktadır. Kasaba, beş camii, han, hamam ve çarşı pazar gibi çeşitli altyapı olanaklarına sahip olan bu kasabanın oldukça gelişmiş olduğunu belirtmektedir. Ancak camilerin Kızılbaşlara ait olduğu için cemaatleri olmadığını ve bu camilerde namaz kılan kişi sayısı çok az olduğunu belirtmektedir.[170] Metinde,

[165] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 2/324a.
[166] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 3/22a.
[167] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 3/52a.
[168] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 3/174b.
[169] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 3/183a.
[170] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/289b.

Biredos Sültanı'nın camilerinin Kızılbaşlara ait olduğuna dair bir bilgi bulunmaktadır. Kızılbaşlar, Şiî bir topluluktur, dolayısıyla bu camilerin Kızılbaşlara ait olması, bu bölgede yaygın olan dini anlayışın Şiî olabileceğini göstermektedir.

Murat Han'ın ahitnamesinin anlatıldığı bölümde Kızılbaşlar için 'Acem'[171] ifadesini kullanmaktadır. Ayrıca bu bölümde Kızılbaşların ilk dört halife olan Ehli Sünnet tarafından çok değerli görülen ve değer verilen sahabilere karşı nasıl bir bakış açılarını olduğunu aktarmaktadır. Bu bölümü anlatırken Osmanlı ve Kızılbaşlar arasındaki bir diplomatik olayda Osmanlı askerlerinin "Sultanım bu Acem'in her şeylerine tahammül ederiz ama Çâryâr-ı Güzine sövüyorlar. Korkarız elimizden bir hata çıkar. Buna bir ilâç görün. Yohsa vallahi birkaç Kızılbaş'ı katlederiz.".[172] dediklerini aktarmaktadır. Çâryâr-ı Güzîn, Allah Rasûlü'nün dört seçkin dostunu, yani dört halifeyi ifade eden bir terim olarak kullanılmaktadır.[173]

Harezbil Şehri'nden bahsederken önemli tarihi ve mimari kalıntılara ev sahipliği yaptığını, büyük ve etkileyici kiliseleri, zengin Ermeni nüfusu ve dinsel çeşitliliği ile tanındığını aktarmaktadır. Ayrıca burada Kızılbaşların yaşadığını belirtmekte ve onlar için' Müslümanız diyen dinsiz Kızılbaşları'[174] nitelemesinde bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nde "Kızılbaş" terimi, genellikle Safevî Devleti'ne bağlı Şii inancını benimsemiş toplulukların gücü için kullanılırdı. Safevî Devleti'nin etkisi altında bu gruplar, Osmanlı'nın Sünni yapısına aykırı olarak Şii mezhebini benimsemişlerdi. Bu nedenle Osmanlı Devleti, Kızılbaşları çoğu zaman "dinsiz ya da "sapkın" olarak damgalamış, onları tehdit olarak görmüştür. Evliya Çelebi de burada bunu anlatırken devletin bakış açısını yansıtmaktadır.

Sürhbîd Kalesi'nin öneminden bahsederken kalenin Nihâvend'e açılan bir kapısı olması, bu bölgenin İran ve özellikle Şiî kültürü açısından önemini arttırdığını, Nihâvend'in, tarihsel olarak önemli bir bölge olup, kalenin bu konumu stratejik olarak değerli kıldığını bildirmektedir. Bölgedeki 12 hâkimin varlığı, Şiî inançlarının ve özellikle On İki İmam inancının burada etkili olduğunu gösterdiğini ve bu durumun, Sürhbîd Kalesi'nin dini ve kültürel önemini vurguladığını belirtir. Burada yaşayan

---

[171] Araplar'ın Arap olmayanlara ve özellikle İranlılar'a verdikleri isim. Adnan Karaismailoğlu, "Acem" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1/321.

[172] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/291b.

[173] Mustafa Fayda, "Hulefâ-yi- Râşidîn" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/325.

[174] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/305a.

kıızlbaşları ‘Irak-ı Acem’[175] olarak ifade etmektedir. Bölgedeki Kızılbaşların varlığı, Sürhbîd Kalesi’nin Kızılbaşların toplumsal ve dini hayatı için önemli bir merkez olduğunu anlatılmaktadır. Kızılbaşların burada bulunması, kalenin Kızılbaşların dini ve kültürel kimlikleri açısından ne kadar önemli olduğunu gösterdiğini bildirmektedir Sonuç olarak Sürhbîd Kalesi, Kızılbaşlar için önemli bir stratejik, kültürel ve dini merkez olduğunu, kalenin yapısı, konumu ve çevresindeki sosyal yapı, bu bölgenin Kızılbaşlar ve Avşar Türkmenleri için ne kadar kritik olduğunu bildirmektedir.[176]

Dergezîn şehrinin coğrafi konumunu, tarımsal verimliliğini, kültürel ve dini özelliklerini anlatır. Şehir, verimli topraklara sahip olup bilim ve matematikle ilgilenen bir halk yapısına sahip olduğunu, Şiî mezhebine ait olup Kızılbaşların yaşadığı bir bölge olarak tanımlandığını ve kültürel etkinliklerle öne çıktığını aktarmaktadır. Ayrıca burada üç kaldığını “Her demimizin İsâ demi olup olmadığı, her meclisimiz Hüseyin Baykara meclisleri olup can ve cihan sohbetleri etmişiz Ama safâlı dostlara gizli olmaya ki Kızılbaş diyarı olduğundan içip eğlendik dediğimizden bir başka şey anlaşılmaya”[177] diyerek sohbetlerin keyif verici olduğunu aktarmaktadır. Hz. İsa’nın “demi” yani nefesi şifa ve huzur anlamında, Hüseyin Baykara’nın meclisleri ise sanat dolu sohbetler anlamında anlamamız mümkündür. Çünkü Hüseyin Baykara sanatçı yönüyle tanınmış olan bir Timur hükümdarıdır.[178] Ayrıca Kızılbaş diyarında içki içmenin ve eğlenmenin daha olağan olduğunu ima etmektedir. Kendisinin hayatı boyunca içki içmediğini aktarmaktadır.[179]

Sultan Murad eliyle cennet yurdu Bağdat kuşatmasının anlatıldığı bölümde Kızılbaşlarla ilgili bahsederken ‘Râfizî’ olarak bahsetmektedir. Râfizî terimi başlangıcında Zeyd b. Ali’den ayrılarak giden İmâmîlerê, sonrasında ise bütün Şiî fırkaları ile Şiî unsurları taşıyan bazı bâtınî gruplarına verilen isim olarak kullanılmıştır.[180] Aynı bölümün devamında ‘tıraşsız kalleş Kızılbaş tabirini kullanmaktadır.[181]

---

[175] Selçuklular devrinden itibaren İsfahan, Hemedan ve Tahran arasında kalan merkezî İran (el-Cibâl) için Irâk-ı Acem denilmektedir. Karaismailoğlu, “Acem”, 1/321.

[176] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/309a.

[177] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/312a.

[178] Hamid Algar - Ali Alparslan, “Hüseyin Baykara” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/530.

[179] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/312b.

[180] Öz, “Râfizîler”, 34/396.

[181] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/337a.

Yol gösterici kandil İmam-ı Azam-ı Kûfî Kalesi'nin özellikleri anlatılırken İmam-ı Azam'ın türbesinin karşılaşmış olduğu olumsuzluklardan bahsedilmekte ve dönemin dini ve siyasi çekişmelerinin bir yansıması olduğu ortaya çıkmakta ve İmam-ı Azam'ın kabrinin korunması, Sünni ve Kızılbaş grupları arasındaki çatışmaları ve karşılıklı düşmanlıkları yansıttığını göstermektedir.[182] İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin türbesinin korunması ve ona yönelik olumsuzluklar, dönemin dini ve siyasi çatışmalarını yansıtmaktadır. İmam-ı Azam, Hanefi mezhebinin kurucusu olarak tanınan ve hem Sünni İslam dünyasında önemli bir yeri olan âlim bir şahsiyettir. Ancak tarih boyunca türbesi, zaman zaman dini ve siyasi rekabetlerin bir aracı hâline gelmiştir. Özellikle Osmanlı ve Safevî arasındaki çekişmelerde, İmam-ı Azam'ın türbesi de bu gerilimin yaşandığı yerler olmuştur.

Hille'de bulunan makamları ziyaretinde Molla Gânim-i Bağdadî ziyaretinden bahsetmektedir. Molla Gânim-i Bağdadî, Bağdat'taki önemli bir din adamı ve molladır. Bu dönemde, Osmanlı Devleti'nin Bağdat'taki dini ve idari otoritesini temsil etmektedir. Çopur Bekir Subaşı, Kızılbaş olarak bilinen ve Safevî Devleti'nin destekçisi bir lider olarak bilinmektedir. Safevî kuvvetleriyle işbirliği yaparak, Bağdat'ı Osmanlılardan almak için harekete geçtiği ve 1621 yılında, Bekir Subaşı ve Safevî kuvvetleri Bağdat'ı istila ettiğini bunun sonucunda Molla Gânim-i Bağdadî ve birçok sünni âlimin şehit edildiğini aktarmaktadır.[183]

Arnavut vilayetindeki insanların, özellikle Muaviye ve Yezid'e olan düşmanlıklarını öfkelerini anlatmaktadır. Bu düşmanlığın, bölgedeki mezhebi ve tarihî çekişmelerle doğrudan ilişkisi olduğunu, Kızılbaş ve diğer grupların da bu düşmanlıkta rol oynadığına dair bir kıyaslama yaparak, bölgedeki mezhebi ve kültürel gerilimleri vurgulamaktadır. Evliya Çelebi burada 'Muaviye'ye ve Yezid'e o kadar söverler ki başı tıraşlı Kızılbaş o kadar sövemez'[184] şeklinde belirtmektedir.

Hazret-i Ali-i Velî'nin nur dolu merkadinin ikinci imareti bölümünde Acem kültürünün ve Kızılbaşların dini inançları ve pratikleri hakkında ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Özellikle Şiî inanışında Hazret-i Ali'ye ve İmam Hüseyin'e olan

[182] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/343b.
[183] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/347a.
[184] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/351b.

aşırılıkları ve kutsallığına dair inançları vurgulamaktadır. Evliya Çelebi bunu şöyle aktarmaktadır:

> "Ama Acem kavmi nice yüz cilt kitaplarında sevgilerinin aşırılığından "Hazret-i Ali peygamberdir" diye Kelâm-ı Ali toplayıp"Kâle Hazret-i Ali sallallahu aleyhi ve sellem " derler. Peygamber değildir desek; "Cibril-i Emin şaş getiripdir yohsa nübüvvet Hazret-i Alin in hakkı idi" diye sapık fikre kapılmışlar. Ve bütün teberrâîler, mülhidler ve Kalenderi Râfizîler otursa ve dursa, yatsa ve kalksa "Yâ Muhammed, Yâ Ali!" derler. Ve nice bin Kızılbaş her sene hacca niyet edip nice bin altın harcayıp yol zahmeti çekerek gelip Hazret-i Ali'yi ve İmam Hüseyin'i ziyaret edip "Hacc-ı ekbereyn [iki hacc-ı ekber] ettim" diye dönüp vatanına gider."[185]

Şiî inançlarının ve pratiklerinin, özellikle Hazret-i Ali ve İmam Hüseyin'e olan saygının, geleneksel İslam inançlarıyla nasıl farklılık gösterdiğini açıklamaktadır. Şiîlerin Hazret-i Ali'yi ve İmam Hüseyin'i kutsal kabul etmeleri ve ziyaretlerini "Hac" olarak görmeleri, onların dini inançlarını ve uygulamalarını yansıtmaktadır. Burada Evliya Çelebi, İslam dünyasındaki Sünni-Şii farklılıkların ve bu iki mezhebin ibadet anlayışındaki derin ayrımların bir yansımasının nasıl olduğunu anlatmaktadır.

Sincevân Köyü'nün özelliklerinden bahsedilirken köyün tamamının şerif ama "kızıl Kızılbaş" olduğunu bildirmektedir.[186] Sincevân Köyü'nün "şerif" olarak tanımlanması, köy halkının Hz. Hasan'ın soyundan geldiğini ifade etmektedir. Ancak aynı köy halkının "kızıl Kızılbaş" olarak tanımlanması, bu halkın aynı zamanda Şiî inancını benimseyen bir grup olduğunu göstermektedir.

Ermeni Rahipleri ve Kiliselerinin anlatıldığı bölümde bölgede Hristiyan toplulukların yapılarını ve sosyal ilişkilerini anlamada önemli bilgiler sunmaktadır. Yerel halkın, özellikle Ermenilerin, diğer Hristiyan gruplarla etkileşimini, ticaret ilişkilerini ve dini bağlılıklarını ifade etmektedir. Ayrıca, dini ve etnik ayrımcılığı da vurgulamakta, özellikle Kızılbaş ve küffâr ile olan etkileşimlerden kaçınma durumunu belirtmektedir. Bu bağlamda, bölgedeki toplumsal ve dini dinamikler hakkında fikir vermektedir.[187]

Murtaza Paşayla ilgili bölümde Kızılbaşlar için "başı tıraşlı, geçimi kötü Kızılbaş'[188] tabiri kullanmaktadır.

---

[185] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/355b.
[186] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/365a.
[187] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/380a.
[188] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 5/73b.

Revan Kalesinin fethedilip daha sonra Şah İsmail tarafından alındığını ve Şahın ordusu olan 'tıraşsız' Kızılbaşların İslam askerlerini şehit ettiğini bunun sonucu olarak Sultan Murat'ın tekrar almak için Revan'a Kızılbaşlar üzerine sefere çıktığını bildirmektedir. Bu bölümün sonunda 'İran Azerbaycan'ı ülkesinin son sınır şehridir ki zorla Kızılbaşların eline girmiştir'[189] şeklinde bu bölgeyle ilgili bilgi vermektedir.

Mevlana Mehmet Bakır, meşhur Düğmecizade kabriyle ilgili bölümü aktarırken: "Kızılbaşlar kemiklerini çalarak Acem'e götürmüşlerdir"[190] şeklinde aktarmaktadır.

İstanbul anlatılırken padişahın Bağdat'ın Kızılbaşların kontrolü altında olduğunu ve oradaki Kızılbaş hâkimiyetinden rahatsızlık duyduğunu, İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin kabrinin nurlu olduğunu, onun karşısında olanları sapık inançlı ve dinsiz olarak aktarmaktadır. Bu bölümü şu şekilde aktarmaktadır:

> "… inşaallah saadetle gidip cennete benzer Bağdad'ı kötü işli Kızılbaş elinden alıp mezhebinizin sahibi İmam-ı A'zam Ebu Hanife Sabit oğlu Numan hazretlerinin nurlu kabierlerini, sapık inançlı harici ve dinsizler elinden kurtarmak için atımızı o tarafa sürmüşüz."[191]

Havai fişekçiler esnafı bölümünden bahsederken düğünlerde yapılan eğlencelerden bahsetmektedir. Bu bölümde düğünde; "Kâğıttan yüzlerce kaleler yapıp birbirleriyle birer saat büyük cenk edip ateş-saçıcılık ederler. Yine fişekten papaz şekilleri Frenk, Yahudi ve Kızılbaş şekilleri birbirleriyle büyük cenk ederler"[192] diyerek burada farklı inanışların sembollerinden ayrıntıya girmeden bahsetmektedir.

Bağdat Kalesi'nin özelliklerini anlatırken Kızılbaşlarla ilgili olarak 'tıraşsız kalleş Kızılbaş askerleri'[193] şeklinde bahsetmektedir

Şeyh Hazret-i İshak-ı Kâzrunî hazretlerinin türbesini ziyaretinden bahsederken Van'ın kızılbaşların eline geçtiğini anlatmaktadır.[194]

Defterdarzâde Mehmet Paşanın Erzurum'a vali olarak görevlendirildiğinde Sultan İbrahim Han'ın kendisine "Lala bu fermanıma uyarak hareket edip kötü

[189] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 2/309b.
[190] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 1/122a.
[191] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 1/52b.
[192] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 1/183a.
[193] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/333b.
[194] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 2/239a.

yaşayışlı kızılbaşın isyanı olursa, tuğra çekmeye yetkili vezirimsin"[195] dediğini haber vermektedir.

Şuşik Kalesi üzere sefere gidildiğinde; "…kötü yaşayışlı Kızılbaşların casusları hayrette kalmışlardır"[196] diyerek Kızılbaşlar hakkında bilgi vermektedir.

Mekü Kalesi'nin özelliklerinden bahsederken Kızılbaşların kaleyi istilasından haber vermektedir.[197]

Karış Kalesi hakında bilgi verirken; "Karış şehrinden 300 baş evbaş ve kalleş Kızılbaş Mazenderanî atlısı, doğuya doğru 12 saat süren yüksek dağ geçişi yaparak bölgeye ilerlediler."[198] şeklinde haber vermektedir.

Tebriz Kalesi'nin şeklinin anlatıldığı bölümde Kızılbaşlarla ilgili; "…kötü yaşayışlı Kızılbaş istilâ etti"[199] şeklinde bahsetmektedir.

Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nde Kızılbaşlar, sürekli olarak olumsuz bir biçimde tasvir edilmiştir. Çelebi, özellikle Osmanlı'nın egemenlik alanlarında Kızılbaşlara dair olumsuz ifadeler kullanarak, bu topluluğa karşı dini ve ideolojik bir ayrımcılığın izlerini sürmektedir. Düğünlerdeki eğlencelerden Bağdat Kalesi'ne, Tebriz Kalesi'ne kadar pek çok bölümde, Kızılbaşlar "kötü yaşayışlı", "tıraşsız", "kalleş" gibi sıfatlarla tanımlanır. Bu tanımlamalar, Osmanlı'daki Sünnî otoritenin, Safevîler'in Şiî mensuplarına ve onların takipçilerine karşı duyduğu derin güvensizliği ve ideolojik çatışmayı yansıtmaktadır. Çelebi'nin eserindeki bu anlatılar, Osmanlı'nın içindeki mezhebi ayrışmaların yanı sıra, Kızılbaşlar'ın bir tehdit unsuru olarak nasıl görüldüğüne dair değerli bilgiler sunmaktadır. Bu tür ifadeler, hem dönemin dini gerilimlerini hem de Osmanlı toplumunun bu gerilimlere verdiği tepkileri anlamak açısından önemli bir kaynak olarak değerlendirilebilir.

2.3. Kızılbaşların Giyim Tarzları

Giyim tarzları, sadece bireysel zevkleri yansıtmakla kalmayıp, aynı zamanda bir dini ya da kültürel kimliği belirginleştiren önemli bir sembol haline gelebilir; bu nedenle, kıyafetler, bir grubun dini inançlarını, toplumsal konumunu ve ideolojik

[195] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 2/276a.
[196] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 2/290a.
[197] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 2/292a.
[198] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 2/293b.
[199] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 2/298a.

bağlılıklarını ifade etmenin güçlü bir aracı olarak kullanılır. Bu anlamda Evliya Çelebi; Tebriz Halkının özelliklerinden bahsederken insanların giyim tarzının şu şekilde olduğunu bildirmektedir:

> "Ayân ve eşrafı başlarına alaca ye kızıl serbend (sarık) sardıklarından kızılbaş derler, ama çoğu Acem tarzı beyaz Muhammedî sarık sararlar. Lâkin kavukları üzere sivri zurzuvîleleri vardır, ona tâc derler. Âlimlerinin tâcı iki karıştan uzundur. Halk kısmı bir karış mücevherlidir. Seçkinleri samur ve kebutî (mavi) giyerler, diğerleri çuka giyerler."[200]

2.3.1. Kürt Beylerinin Yardım Talepleri

Kürt beyleri, birkaç bin yardım askeri talep etmişlerdir. Bu tür yardımlar, Osmanlı askeri harekâtlarının bir parçası olarak, bölgesel müttefiklerin desteklerini almak amacıyla yapılırdı. Sultan, Yusuf Kethüda'yı 3.000 kişilik bir askeri birliğe komutan olarak tayin eder. Bu askerlerin belirli bir düzen içinde hareket etmeleri için talimatlar verir. Askerlerin birbirinden ayırt edilebilmesi için, her bir askerin atlarının soluk gemlerine beyaz bir mendil asması ve paşah sarıklarının iki ucunu sarkıtması talimatı verilmiştir. Bu düzenleme, Osmanlı askerleri ile diğer grupları, özellikle de Kızılbaş ve Kürt askerlerini ayırt edebilmek için yapılmıştır. Kızılbaş askerleri, alaca serbendli ve alaca şapik giysileri ile birbirine benzeyen bir görünüm sergiledikleri için, bu tür bir işaretleme Osmanlı askerlerinin kimliklerini ve arkadaşlarını ayırt etmeleri açısından kritik önem taşırdı.[201]

Berdük Kalesi'nin yapısal özellikleri ve çevresindeki yaşam alanını tanıtırken, Pinyaniş kavmi ve çevresindeki ilişkiler hakkında da bilgi vermektedir ve bu kavmin Acem sınırları içerisinde bulunduğunu belirtmektedir. Pinyanişler, başlarında Kızılbaş başlıkları taşırlar. Bu, onların Kızılbaş kültürüyle bağlantılı olduklarını göstermektedir. Evliya Çelebi bunu şu şekilde aktarmaktadır: "…Bir hayli azgın, cesur ve sert kavimdirler. Hepsi başlarında Kızılbaş başlıkları üzerinde çelengli yiğitlerdir ki her biri beşer ve onar tıraşsız Kızılbaş başlarını ateş saçan kılıç ile tıraş edip kılıçlarını arşa asmışlardır."[202] Kızılbaşların topraklarıyla komşu olan bu bölgeye Acem sultanları sürekli olarak zahire, atlar ve parça ipek gibi hediyeler gönderirler. Bu, Pinyanişlerin çevresindeki diğer devletlerle olan ilişkilerini ve stratejik önemini yansıtmaktadır.

---

[200] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 2/300a.
[201] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/269b.
[202] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/289a.

Dümbülî Kalesi'nin şekli anlatılırken şehir hayatı ve sosyal yapıyla alakalı bilgiler verilmektedir. Şehrin halkı alaca Kızılbaş olup, başları alaca ve sırtlarında peşlileri kalemkârî, yeşil don ve yeşil sağrı pabuç giydiklerinden, genellikle halkın, kalemkârî giysiler ve çeşitli çarşaflar, perdeler diktiğinden, bunları bukalemun nakışlarıyla süslediğnden bahsetmektedir. Çarşıları ve kahvehanelerinin süslü olduğundan, Dümbülî Kalesi ve şehrinin, Kızılbaş toplumu için hem stratejik hem de kültürel bir öneme sahip olduğundan bahsetmektedir. Kızılbaş diyarı olduğundan ama meyhane ve sarhoş bir kimseyi görmediğinden bahsetmektedir. [203] Buradan içki tüketiminin aleni bir şekilde yapılmadığını görmekteyiz. Kalenin askeri ve savunma özellikleri, şehirdeki ticari hareketlilik ve toplumsal değerler, Kızılbaşların yaşam tarzını ve toplum yapısını yansıtmaktadır.

Şahseven Köyü'nün sosyo-kültürel yapısını ve ekonomik özelliklerinin anlatıldığı bölümde "Şahsevenler" olarak bilinen topluluğun burada yaşadığı ve köyde cami, han, hamam gibi toplumsal alanların yanı sıra yaklaşık 50 dükkânın bulunduğu belirtilir; bu da Şahseven Köyü'nün küçük bir kasaba görünümüne sahip olduğunu bizlere göstermektedir. "Şahsevenler" ifadesi, tarihi olarak Şii inancını benimsemiş ve savaşçı kimliğiyle bilinen bir topluluğa işaret eder. Şahsevenler, savaşlarda Şah adına mücadele eden, içki tüketen bir topluluk olarak anlatılmaktadır. "Teberrâî kızıl Kızılbaşlar" ifadesi kullanılmıştır, bu orada yaşayan insanların inançlarının ne olduğunu aktarmaktadır. Ekonomik açıdan ise, halkın çiftçilikle geçindiği, bölgenin verimli tarım arazilerine ve soğuk yer altı sularına sahip olduğu ifade etmektedir. Bu detaylar, köyün doğa kaynakları açısından zengin olduğunu ve çiftçiliğin burada önem arz ettiğini göstermektedir.[204] İran'ın kuzeybatısında yaşayan aşiretler topluluğuna verilen isimdir. Soyları Oğuzlara dayanan bir Türk boyudur. "Şahseven", "Şah'ın dostları" anlamına gelmekte olup ilk Safevî şahlarından itibaren hanedana sadakat ve dini bağlılık gösterenler için kullanılmıştır. XVII. yüzyılda Kızılbaş aşiretleri içerisinde Şahseven kökenlilerin bulunduğu rivayet edilmektedir.[205]

---

[203] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/298b.

[204] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/300a.

[205] Rıchard Lıonel Tapper, "Şahseven" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/296.

Tebriz'in yemek verilen imaretlerinden bahsederken bu yerlerin Kızılbaşlar elinde kaldığından dolayı işlevsiz olduğunu söylemektedir.[206] Tebriz şehrinin özelliklerinden bahsederken Kızılbaşlar için 'kötü yaşayışlı'[207] olarak bahsetmektedir. Tebriz hakkındaki bilgileri verirken Tebriz'in suyunun ve havasının tatlılığı sayesinde, Kızılbaşlar arasında güzel sesli okuyucu gençler ve yetenekli sazendeler bulunmaktadır şeklinde bilgi vermektedir.[208]

Büyük şehir Aras Kalesi menzili bölümünde Aras Kalesinin Osmanlı Devleti tarafından fethedildikten sonra Kızılbaşların buraya saldırı düzenlediğini aktarmaktadır. Kızılbaşları 'kırk bin kötü din düşmanı Kızılbaş' olarak tanımlamaktadır. Aynı bölümde Kür Nehri üzerinde 'bütün kötü yaşayışlı tıraşsız Kızılbaşlar başlarıyla Kür Nehri'ne batarlar' şeklinde ifade etmektedir. [209]

Şeki Kalesinin özelliklerinden bahsederken; "buranın 1578 yılında Sultan III. Murat Han'ın veziri Lala Kara Mustafa Paşa tarafından fethedildiği ve bu kalenin, Levend Han'ın oğlu Ereklad Bey'e verildiğini, sonrasında Kızılbaşlar tarafından istila edildiğinden haber vermektedir. O asırda yaklaşık bin askerin barındığı sultanlık olduğundan haber vermektedir. Bu bölgede, Sultan III. Murat'ın kumandanı Lala Mustafa Paşa'nın Kızılbaşlar tarafından çevrildiği ve çok sayıda Kızılbaş askerle karşılaştığı olduğunu haber vermektedir. Lala Mustafa Paşa ve yanında savaşan askerler, Kızılbaşları büyük bir zaferle püskürtüp on binlerini etkisiz hale getirdiğini haber vermektedir. Evliya Çelebi bu bölümde Kızılbaşların isyanlarından bahseder ve onları 'kötü işli' olarak ifade etmektedir.[210]

Osmanlı padişahı Kanûnî Sultan Süleyman'a iltica eden Şah İsmail'in oğlu Elkas Mirza'nın[211] "Sultan Süleyman Han'ı seyr edip; "Hey AI-i Osman hey! Sen bu şan, şöhret, şevket, darat ve azametle nice İran ve Turan şahı olmayıp kötü yaşayışlı Kızılbaş'ı ortalıktan kaldırmayasın." deyip denizler gibi Osmanoğlu askerini görüp hayran olduğunu belirtir.'[212]

---

[206] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 2/300b.
[207] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 2/302b.
[208] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 2/305b.
[209] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 2/310b.
[210] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 2/310b.
[211] Saleh Muhammedoğlu Aliev, "Elkas Mirza" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/55.
[212] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 2/312b.

Osmanlılar Girit Adası'nda Yusuf Paşa kumandasında Hanya Kalesi'ni fethetmiş. (1645)[213] Ayrıca, İbrahim Hanlarının Şehzade Mehmet'in doğumu da büyük kutlamalara neden olmuştu. Bu haberler, Kızılbaşlar arasında hoşnutsuzluğa yol açmış, ancak Sünni topluluklar sevinçle kutlamalar yapmıştır, diyerek bu gelişmelerden Kızılbaşların hoşnutsuzluğunu dile getirmektedir.[214]

Tiflis Kalesi'nin özelliklerinin anlatıldığı bölümde Tiflis hâkimine kaleyi teslim etmesi için elçi gönderip onları dine davet ettiğini söylemektedir. Burada Kızılbaşlar için şu ifadeleri kullanmaktadır: "Hazret-i Risalet kanunu üzere mektup varınca okunup içindekiler belli olunca bütün kefere ve fecere ve bütün uğursuz ve tıraşsız Kızılbaş bir yere toplanıp danışıp görüşür." Aynı bölümde Kızılbaşlar için "kötü yaşayışlı" olarak bahsetmektedir.[215]

Ahıska Kalesi'nin özelliklerinin anlatıldığı bölümde I. Selim'in Şah İsmail üzerine Çıldır Ovasında sefer düzenlediğini anlatırken Kızılbaşlarla ilgili şu şekilde bahsetmektedir: "…Osmanoğlu tahtı Selim Han'a kısmet olunca ilk önce "niyyetü'l-gaza" deyip Şah İsmail üzerine denizler gibi asker ile gelip bu Çıldır Sahrası'nda bir ceng ü savaş edip yüz bin kalleş Kızılbaş, Sürhseranların başları Muhammedi kılıç ile tıraş oldu."[216] Aynı bölümün anlatıldığı yerlerde KızIlbaşlar için 'kötü yaşayışlı'[217] kişiler ifadesini kullanmaktadır.

Evliya Çelebi, Moğazbird Kalesi'ni tanımlarken, Kızılbaşların bu kaleyi defalarca ele geçirerek bölgenin "harabe hâline gelmesine" yol açtıklarını belirtmektedir. [218] Bu ifade, Kızılbaşların Osmanlı Devleti'nda olumsuz bir şekilde algılanan varlıklarının bir yansımasıdır. Çelebi'nin kullandığı dil, Kızılbaşların hem askeri bir tehdit hem de toplumsal düzeni bozabilecek bir güç olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır.

Erzurum'a döndüğümüz menzilleri bildirir bölümünde Abdallar kentinin yüz haneli, bağ ve bahçeli Kızılbaş kenti olduğunu bildirmektedir.[219] Aynı bölümün

---

[213] Cemal Tukin, "Girit" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/87.
[214] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 2/312b.
[215] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 2/319a.
[216] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 2/321a.
[217] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 2/319a.
[218] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 2/319a.
[219] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 2/325b.

devamında "…Erzurum eyaleti askeriyle ve sair memur olan eyalet askeriyle kalleş Kızılbaş'ın Revan Kalesi yakınında Kars sahralarında denizler gibi askerimle dernek kurup, savaşçı asker toplayıp hazır olasın" diye yazan padişah emri okundu"[220] şeklinde bahsetmektedir.

14 Ocak 1648'de Erzurum'dan İstanbul'a döneceği bölümde Kızılbaşlarla ilgili şu ifadeyi kullanmaktadır: "Evvela Revan han tarafından 3000 baş kervan gelip baş kervancı başları Şah ortağı Yezdanbaş adında başı alaca ve gönlü karaca bir Kızılbaş idi. Aynı bölümün anlatıldığı yerlerde Kızılbaşları tanımlamak üzere 'kötü yaşayışlı'[221] ifadesi kullanılmaktadır.

İp cambazları ustalarının seyredilmesi bölümünde Kızılbaşlar için 'kötü işli'[222] şeklinde bahsetmektedir.

Hazret-i Mesih mucizesinin anlatılması bölümünde Kızılbaşlar için 'kalleş' ifadesini kullanmaktadır.[223]

Silistre şehrinin ziyaret yerlerinin özelliklerinin anlatıldığı bölümde Şeyh Pîrî Efendiden bahsederken şu ifadeyi kullanmaktadır: "…Daha önce yeniçeri maryolu olup Sultan IV. Murad ile Revan fethinde bulunarak serdengeçdi ağalığında 11 adet tülüngi Kızılbaş'ın başlarını Sultan IV. Murad'ın önünde yuvarlayınca bir serbest zeamet bağışlanır."[224]

Akan çeşmelerinin özellikleri bölümünde Diyarbakır'daki çeşitli su kaynakları ve bu kaynakların özellikleri hakkında bilgi verilmektedir. Bunlardan biri de Balıklı Suyudur. Burada, Balıklı Suyunun doğaüstü özelliklerini ve tarihsel olaylarla ilişkisini açıkça ortaya koyar. Balıklardaki ilginç olayları ve savaşların etkileri, suyun etrafında oluşan mistik ve trajik olayları anlatmaktadır. Bu olayları anlatırken Kızılbaşlarla ilgili şu bilgilere yer verir: "Murad Han, Bağdat'ı fethettiğinde, Kızılbaşların başlarını ateş saçan kılıçla tıraş ettiğinde bu havuzun nice bin balıkları yaralı gelip anılan havuz kan ile doldu derler."[225] Aynı ifadeyi Şeyh Rumî'nin şehit edilmesinin sebebi[226] olayını anlatırken de kullanmaktadır. Bu bölümde Bağdat seferinden bahseder ve "Bre vere

[220]Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 2/326b.
[221] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 2/338b.
[222] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 2/319a.
[223] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 3/57b.
[224] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 3/121b.
[225] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/202a.
[226] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/208b.

veren Kızılbaşları kılıçtan geçirsinler." deyince yedi saatte 42.000 Kızılbaş'ın başlarını İslâm kılıcı ile tıraş ettiklerinde"[227] ifadesini kullanmaktadır.

Adilcevaz Kalesi'nin İdari ve Askeri Yapısının anlatıldığı bölümde Adilcevaz Kalesi'nin askeri düzeni, Kızılbaşlar ile yaşanan çatışmaları ve Zâl Paşazâdenin şehit edilmesini ayrıntılı bir şekilde anlatır.[228]

Van Kalesi'nin Osmanlılar Tarafından Fethinin anlatıldığı bölümde Kızılbaşların yaşadığı yerlerde gerçekleşen olaylar anlatılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin Tebriz'e yaklaşması, bölgedeki Kızılbaş topluluklarını ve yerel yönetimleri etkilemişti. Tebriz'in ileri gelenleri, Osmanlı serdarına itaatlerini bildirerek şehri yağmalamaktan kurtardılar. Osmanlılar, Kızılbaşların yoğun olarak yaşadığı Kızılcayayla[229] ve çevresindeki bölgelerde operasyonlar gerçekleştirdi. Kızılbaşların yurtlarına saldırarak, Osmanlı zaferini pekiştirdi. Osmanlı gazileri, Kızılbaşların yenilgisi üzerinden büyük bir zafer kazandılar. Kızılbaşların yurtlarına yapılan baskınlar, Osmanlı Devleti'nin bölgede egemenliğini güçlendirdi ve büyük ganimetler toplandı. Burada Kızılbaşların Osmanlı Devleti tarafından fethedilme süreçlerini ve Osmanlıların Kızılbaşlar üzerindeki askeri üstünlüklerini vurgular. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin Kızılbaşların etkili olduğu bölgelerde nasıl bir strateji izlediğini ve fetihlerin Kızılbaşlar üzerindeki etkisini açıklar. Osmanlı Devleti'nin Van Kalesi'ni kuşatması, bölgedeki Kızılbaş hâkimiyetini sona erdirme ve bölgesel kontrolü sağlama çabalarının bir parçasıydı. Osmanlılar, bölgenin stratejik önemini kavrayarak büyük bir askeri güçle harekete geçmiş ve Kızılbaş direnişini kırmak için geniş çaplı bir sefer düzenlemiştir. Süleyman Han'ın Acem topraklarına düzenlediği seferin detaylarını ve Van Kalesi'nin fethine yönelik Osmanlı stratejisini ortaya koyar, aynı zamanda Kızılbaşların Osmanlı baskısına karşı nasıl bir strateji izlediğini de açıklar.

Pinyanişi Hikâyesinin anlatıldığı bölümde Osmanlı ve Kızılbaşlar arasındaki çatışmalarda Pinyaniş kavminin önemli bir rol oynadığını ve bu kavmin askeri başarılarının onların tarihlerinde ne kadar önemli bir yer tuttuğunu vurgular.[230]

---

[227] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/209a.
[228] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/243a.
[229] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/250a.
[230] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/255a.

Van'ın yerel askerî ve toplumsal karakteri anlatılırken Van'ın askerlerini, Rumeli kökenli olarak tanımlar ve bu askerlerin sert, zorba ve gaddar karakterde olduğunu belirtir. Bu askerler, tanrı ismini ve kutsal değerleri yücelten, yiğit ve korkusuz savaşçılardır. Onlar, şaka ve hileden uzak, ciddi ve savaşçı kişilikler olarak tanımlanır. Van'ın askerleri, özellikle tıraşsız Kızılbaşlara karşı savaşırken cesur ve kararlıdırlar. Bu kişilerin, düşmanlarına karşı amansız ve etkili bir mücadele verdikleri vurgulanır, diyerek bahsetmektedir.[231]

Van Gölü çevresindeki doğal engeller ve yüksek kayalar, bölgenin savunma stratejilerinde önemli bir rol oynar. Kızılbaşların Osmanlı topraklarına girişlerini zorlaştırmak için bu coğrafi engellerin kullanılması, Osmanlı'nın bölgesel güvenliği sağlama çabalarını yansıtır. Ayrıca, bu doğal yapılar ve yollar, dönemin askeri ve stratejik durumunu anlamak açısından önemlidir. Bu, Osmanlı'nın bölgesel savunma stratejilerini ve Kızılbaşlara karşı alınan önlemleri yansıtır.[232]

Kızılbaşlar, özellikle Osmanlı'nın doğu bölgelerinde ve İran'da etkili olan bir grup olup, Osmanlı ve İran arasındaki ilişkilerde önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı Devleti, Kızılbaşlarla sınır bölgelerinde çatışmalar yaşamış ve stratejik hamlelerle bu bölgelerdeki etkilerini sürdürmeyi hedeflemiştir. Pinyaniş beylerinin desteklenmesi, Osmanlı'nın bu bölgelerdeki yerel güçlerle işbirliğini ve onları Kızılbaşlara karşı seferlere katılmaya teşvik etme stratejisinin bir parçasıdır. Osmanlı Devleti'nin sadaret mührünü taşıyan yüksek yetkilileri ve yerel beylerle yapmış olduğu bu tür stratejik hamleler; bölgesel kontrolünü sağlama ve rakiplerine karşı üstünlük kurma çabalarını yansıtır. Pinyanişi beylerine yönelik vaatler, Osmanlı'nın bölgesel etkisini genişletme ve rakipleriyle olan çatışmalarda stratejik avantaj sağlama çabalarını göstermektedir.[233]

Bağdat Valisi Murtaza Paşa, Van Valisi'ne büyük hediyelerle birlikte bir elçi göndermiştir. Bu elçi, 2.000 Van askerinin de katıldığı büyük bir alayla karşılanmış ve Van Kalesi'nde paşanın huzuruna getirilmişti. Mektubun özünde, Bağdat Valisi Murtaza Paşa, Van Valisi'nden, Kızılbaşların hapsedildiği Gürcü kardeşlerinin serbest bırakılmasını talep etmektedir. Mektup, Bağdat Valisi Murtaza Paşa'nın Van Valisi'ne

[231] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/256a.
[232] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/281b.
[233] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/284a.

gönderdiği bir elçi aracılığıyla, Kızılbaşlar tarafından hapsedilen bir Gürcü kardeşin serbest bırakılması talebini ilettiği bir diplomatik durumu açıklamaktadır.[234] Osmanlı Devleti'nin merkeze uzak olan yerlerdeki uygulamış olduğu stratejiyi yansıtmaktadır.

Kotur Kalesi'nin özellikleri ve tarihçesi anlatılırken Sultan Murat Han'ın ölümünden sonra, Kızılbaşlar kaleyi tekrar almış ve kaleyi güçlendirmiştir. Evliya Çelebi, Kotur Kalesi'nin bu dönemde oldukça sağlam ve mükemmel bir şekilde onarıldığını belirtmektedir.[235]

Gazikıran Kalesi ve özelliklerinin anlatıldığı bölümde, Pinyaniş beylerinin Gazikıran'ı kontrol ettiğini ve kale, Osmanlı topraklarına tabi olduğunu belirtmektedir. Ancak Pinyanişlerin bazı köyleri ve toprakları Acem toprağında kalmakta, bu nedenle, Pinyanişlerin yarısı Acem'e bağlı olduğu bildirilmektedir. Gazi Kıran" ismi, geçmişte bu topluluğun Revan Kalesi'ne yardım amacıyla gönderilen 8.000 askerle Acem topraklarına yaptığı baskından geldiği ve bu askerlerin, Acem'in ilerlemesini durdurmaları ve Kızılbaşları etkisiz hale getirmelerinden dolayı bu topluluğa "Gazikıran" adı verildiğini belirtmektedir.[236]

Harir ve Ardalân Dağları'nda yaylak hayatı süren yedi Türkmen lideri, Ahmet Han ve Mustafa Han dönemlerinde Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını ifade eden ve on bin Türkmen nüfusunu yöneten beyler arasında yer alıyordu. Ancak Sultan Osman'ın katli ve I. Murad'ın tahta çıkışı gibi kritik siyasi olaylar sırasında, Kızılbaşların Tebriz ve Rumiye bölgelerine gerçekleştirdikleri saldırılar sürecinde bu beyler, Safevî Şahı'na bağlılık göstermeye başlamışlardır. Bununla birlikte, bu geçişin Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerinin tamamen kesildiği anlamına gelmediği ifade edilmektedir. Bu durum, bölgedeki Türkmen beylerinin siyasi dengeleri gözeterek hem Safevîler hem de Osmanlılar ile ilişkilerini sürdürmeye çalıştıklarını göstermektedir.[237] Harir Sultanı'nın menzili, ziyaretçilere gösterdiği misafirperverlik ve hediyelerle olan samimi yaklaşımıyla dikkat çeker. Ayrıca, tarihsel bağlamda, Türkmen beylerinin Osmanlı'ya olan bağlılıkları ve Kızılbaşların etkisiyle yaşanan değişimler, bölgenin siyasi dinamiklerini ve Osmanlı'nın bölgesel etkisini yansıtır.

---

[234] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/284b.
[235] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/288b.
[236] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/289a.
[237] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/290a.

2.4. Kızılbaşların Yemek Kültürü

Azerbaycan Rumiyesi Kalesi, yani Gazan Toprakhisarı'nın özelliklerinin anlatıldığı bölümde Acem topraklarında düzenlenen bir yemek sofrasındaki çeşitli yemekler ve yemek kültürü hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca onların inanışlarının yemek kültürlerini nasıl etkilediğinden de bahsetmektedir. Acem'deki bir sofra ziyafeti, çeşitli pilâv ve çorbalarla zenginleştirilmiş, ancak hoşaf ve zerde gibi tatlılar sunulmamıştır. Yiyeceklerin hazırlanışı ve servisi, Osmanlı geleneklerine uygun bir biçimde gerçekleştirilmişken, yerel kültürün yiyecek ve yemek alışkanlıkları hakkında da bilgi verilmiştir. Kızılbaşların yemek kültürleri ve hijyen uygulamaları, ziyaretçilerin gözlemlediği detaylarla ifade edilmektedir. Bu şu şekilde aktarılmaktadır:

> "…Sonra meydana sâfî fağfûri tabaklar ile yirmi çeşit pilâvlar gelip ve yirmi kâse çorba gelip çâşnigirbaşı olan bütün tabaklar arasına girip han önündeki miskli ve safrânlı pilâvdan kepçe ile alıp herkesin önündeki tabağa türlü türlü pilâv kor idi. Mesela, mecliste olanlara kepçe ile han önünden pilâv ve çilâv vermek riayet [saygı] ola. Sözün özü, Acem'in pilâvından gayrı nimetleri pek güzel değildir. Birkaç çeşit çorbaları var idi. Yer yer dûzdeh büryânları da çok beğenilir. Başka yemekleri olmadığından Kızılbaş-ı bed-maâş [geçimi kötü Kızılbaş] derler. Gerçekte karaçı [asker] halkının ve tülüngi nökerlerinin geçimleri gayet bed [kötü] olduğundan bedmaâş derler. Ama saçma sözdür. Her ne çeşit yemek yense yine insanoğlu açlığını giderir. İstersen şîr-i hurma katr-ı nebât ye, istersen siyah darı ekmeği ye, hepsi de açlığı gidermede birdir. Yemekler yenilip sofra örtüleri kalktı, hoşaflar gelmedi. Zira Acem diyarmda hoşaf ve zerde makbul değildir. Zira hoşafı Hazret-i Osman buldu, zerdeyi Yezid'in babası ve Ebû Süfyan'ın oğlu Muaviye bulduğundan bu iki nimet Acem ülkesinde sevilmez. Ama niceleri gizlice yerler. Sonra han ile bizlere leğen ibrik gelip Osmanlı töreni üzere ellerimizi yıkadık. Başkaları ellerini ucu ıslanmış mendillere sildiler ve diğer Kızılbaş nökerlerini hepsi sağ elini sol koltuğuna ve sol elini sağ eteği peşine sildiler. Bir acep yiyiş kanunları vardır.[238]

Yukarıdaki metinden anlaşıldığına göre; Safevî ziyafetleri genellikle pilav ve çorba çeşitleriyle sınırlı, diğer yemekleri ise zayıftır. Ayrıca, hoşaf ve zerde gibi Osmanlı'da yaygın tatlıların Safevî mutfağında itibar görmediği, kültürel ve dini sebeplerle tercih edilmediği belirtilmiştir. Yemek sonrası el temizliği gibi detaylar, dönemin hijyen alışkanlıkları ve iki kültür arasındaki farkları mizahi bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu gözlemler, yemek kültürünün siyasi ve kültürel kimliklerle ilişkisini de vurgulamaktadır.

[238] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/290b.

2.5. Kızılbaşlarla İlgili Diğer Bilgiler

Seyahatnâme'de dönemin çeşitli bölgelerindeki toplumsal ve dini durumlar ele alınmakta ve bu meyanda Şam bölgesine yaptığı seyahat esnasında bölgedeki Sâzenekler Mahallesi, Dürzî ile Teymânî Dağları'ndan bahsedilmektedir. Bu bölgelerde Nohudî-mezheb[239] kişilerin yaşadığı belirtilir. Bu yerlerdeki inançların Kızılbaşlık'tan çok farklı olduğunu ve bu bölgelerin Kızılbaş inancından oldukça uzak olduğunu ifade etmektedir.[240]

Evliya, Serâh Kalesi ve çevresindeki Serâv Ovası'nda Osmanlı askerlerinin birkaç kez büyük mağlubiyetler yaşadığını bu yüzden bu bölgeye 'uğursuz' nitelemesinin yapıldığını aktarmaktadır. Bu savaşlarda Kızılbaşlar Osmanlı ordusuna karşı büyük bir direniş gösterdiğini bildirmektedir. Özellikle Acem ordusunun içinde Kızılbaşların bulunması, Osmanlı'ya karşı savaşın ciddiyetini ve bu bölgedeki Kızılbaşların etkisini arttırdığını aktarmaktadır.[241]

Evliya Çelebi, Erdebil Kalesi ve şehri hakkında bilgi verirken, buranın İran'daki büyük şahların ve özellikle Şeyh Safî hazretlerinin türbesine ev sahipliği yapan bir şehir olarak bilindiğini ifade etmektedir. Bu türbeye olan ilginin büyük bir öneme sahip olduğunu vurgular. Ayrıca, Sultan Osman döneminde Serâv Sahrası'nda gerçekleşen savaşlar sırasında Erdebil'in Osmanlı ve Kızılbaş güçleri arasında stratejik bir nokta haline geldiğini ve bu savaşta Osmanlı ordusunun ağır kayıplar verdiğini belirtmektedir.[242] Erdebil, Kızılbaşlar için hem dini hem de kültürel olarak büyük bir öneme sahiptir. Şehir, Safevîler döneminde önemli bir dini ve kültürel merkez olmuş ve bu özelliği, Kızılbaşların tarihindeki rolünü güçlendirmiştir. Kızılbaşlar için Erdebil, sadece dini bir merkez değil, aynı zamanda siyasi, kültürel ve manevi açıdan büyük bir değer taşımaktadır.

Evliya, Eski Hemedan Şehri 'nin fetihlerinin anlatıldığı bölümde Hemedan şehrinin, tarih boyunca çeşitli fetihler ve savaşlarla tanınmış bir yerleşim yeri olduğunu

---

[239] "Nohudi mezhep" bir deyim olarak Evliya Çelebi'de İranlılar ve farklı mezhepler için kullanılsa da metinlerde genelde inancında ve davasında çok kararlı ve sebatlı olmayan insanlar için şaka amaçlı kullanılır. Bkz. Turan, Fikret, "Elyazması Mecmualarda Gündelik Hayat, Güncel Sorunlar ve Günlük Dil: 18. Yüzyıl Osmanlı Edebiyatında Mahallileşmenin Kapsamı", *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 2 (Aralık 2013), 343-365.

[240] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/297a.

[241] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/305b.

[242] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/306a.

aktarmaktadır. Şehrin Kızılbaşlarla ilişkisinin, özellikle 16. yüzyıldaki Osmanlı-Safevî savaşları sırasında belirginleştiğini aktarmaktadır. Evliya Çelebi, Hemedan'ın Osmanlılar ve Kızılbaşlar için stratejik önem taşıdığını, özellikle Şah I. Abbas döneminde Kızılbaşların şehir üzerindeki etkisinin ve kontrol mücadelesinin, bölgedeki siyasi dinamikleri şekillendirdiğini vurgulamaktadır. Osmanlılar ile Kızılbaşlar arasındaki çatışmalar, Hemedan'ın hem askeri hem de kültürel önemini artırmıştır.[243]

Evliya Çelebi, Dergezîn Boğazından ve hâkimlerinden bahsederken, Dergezîn Boğazının iki tarafı dar yalçın kayalarla çevrili bir geçit olduğu Van Kalesi'nin mağaralarına benzer şekilde önemli bir doğal sığınak işlevi gördüğünü aktarmaktadır. 1629-30 tarihinde Serdar Hüsrev Paşa'nın bölgeden geçerken, Kızılbaşların bu mağaralara sığındığını ve binlerce başı tıraşlı Kızılbaş, mallarıyla bu mağaralara kaçmış ve Osmanlı askerleriyle burada şiddetli bir çatışma olduğunu bildirmektedir. Dergezîn'in, Safevî Devleti'nin önemli bölgelerinden biri olarak tarih boyunca stratejik ve siyasi bir öneme sahip olduğunu ve Şah Safî'nin bu bölgeye önem verdiğini aktarmaktadır. Bölgenin yönetiminde atadığı kişilerle de yakından ilişkili olduğundan bahsetmektedir. 1638-39 tarihinde, Sultan IV. Murad'ın Bağdad'ı geri alması sonrası Dergezîn bölgesinin kontrolünü sürdürmek amacıyla Halef Han'ın küçük kardeşini Dergezîn'in hanı olarak atadığını 'bir kırçıl tulungi Kızılbaş sıfat idi' diyerek aktarmaktadır.[244]

Evliya Çelebi'nin aktardığına göre, Bağ-ı Cinân Kalesi, Musul ile Hemedan arasında, sarp ve ormanlık bir alanda yer alan yüksek bir tepe üzerine inşa edilmiştir. Bu kale, yüksekliği ve stratejik konumu nedeniyle "cihanın Bağ-ı Cinân'ıdır" şeklinde tanımlanmıştır. Çelebi, kalenin ilk yapıcısının Me'mun Halife olduğunu belirtse de kale kapısında "Şahlar şahı Şah İsmail Şah" yazılı olduğunu da bildirir. Bağ-ı Cinân Kalesi'nin Kızılbaşlarla ilişkisi, bölgedeki hâkimiyet mücadelesiyle doğrudan bağlantılıdır. Kızılbaşlar, Safevî Devleti'nin destekçileri olarak bu kaleyi kontrol etmişlerdir. Evliya Çelebi, kalenin Kızılbaşların elinde olduğu dönemde, Osmanlılar ile Kızılbaşlar arasında sürekli bir çatışma alanı haline geldiğini ve Osmanlıların bu

[243]Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme,* 4/311b.
[244] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/312a.

etkiyi kırma çabalarının, bölgedeki siyasi dinamikleri ve askeri stratejileri önemli ölçüde etkilediğini ifade etmektedir.[245]

Evliya Çelebi, Mihriban Kalesi'nin fethi ve Zeynel Han'ın bozguna uğramasını anlatılırken, bu olayların Osmanlı-Safevî çatışmalarının önemli bir parçası olarak tarihe geçtiği ve bu Osmanlı ordusunun askeri stratejilerini, Kızılbaşların direnişini ve sonrasındaki sonuçları içerdiğini bildirmektedir. Bu savaşın, Osmanlı Devleti'nin Safevî Devleti'ne karşı askeri üstünlüğünü pekiştirmesine ve bölgedeki egemenliğini sağlamlaştırmasına yardımcı olduğuna değinmektedir. Kızılbaşlarla Safevî Devleti'nin direnişi, Osmanlıların askeri stratejilerini daha da geliştirmesine ve bölgesel güç dengesini değiştirmesine neden olduğunu da eklemektedir.[246]

Kızılbaşlar, Safevî Devleti'nin destekçileri olarak bu dönemde Osmanlı'nın hedefindeki önemli bir grup olduğunu, Sinan Paşa'nın seferleri ve Demâvend Dağı'ndaki kale inşası, Kızılbaşların bölgedeki askeri ve stratejik güçlerini kırmayı amaçladığını belirtmektedir. Bu süreç, Osmanlı'nın Safevî Devleti'ne karşı yürüttüğü askeri stratejilerin ve Kızılbaşlara karşı uygulanan politikaların bir yansıması olduğunu bildirmektedir.[247]

Uğurlu bölgesinin Kızılbaş sancağı olduğu belirtilmekte ve bu bölgenin geçmişte Kızılbaş yönetimi altında olduğunu veya Kızılbaşların bu bölgeye hâkim olduğunu göstermektedir. Uğurlu bölgesinin tarihî ve sosyo-dini yapısını açıklanmaktadır. Kızılbaşların geçmişte bu bölgeyi kontrol ettiğini ve bölgenin Sünni bir topluluk olan Acem Türkmenleri tarafından yaşandığını belirtilmektedir. Ayrıca, bölgenin coğrafi olarak Acem topraklarıyla komşu olduğunu ve yaylalarının Ardalân Dağı çevresinde olduğunu ifade edilmektedir.[248]

Şuşik Kalesinin fethedildiği esnada Kızılbaşlar için "…Şuşik Kalesi altında Kızılbaşı basıp tüm Kızılbaşı tıraş edip Şuşik Kalesi'ni de fethettik"[249] ifadesini kullanmaktadır. Burada "tıraş etmek" ifadesi, aslında düşmanı büyük bir yenilgiye uğratmak anlamında kullanılmaktadır. Bu tür bir dil, zaferi ve düşmanın etkisiz hale getirilmesini vurgulamak için kullanılmaktadır.

---

[245] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/317b.
[246] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/318a.
[247] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/327b.
[248] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4/374a.
[249] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 5/187b.

3. SONUÇ

Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'si, XVII. yüzyıl Osmanlı toplumunun sosyal, kültürel, dini ve siyasi yapısını anlamamıza yardımcı olan, son derece önemli bir kaynaktır. Bu eserde, Evliya Çelebi, yalnızca gezdiği coğrafyaların fiziksel yapısını değil, aynı zamanda o dönemin toplumsal dinamiklerini, etnik grupların yaşam biçimlerini, dini inançlarını ve sosyal ilişkilerini de derinlemesine aktarmaktadır. Seyahatnâme, dönemin halkı, dini grupları, yöneticileri, törenleri ve geleneklerine dair özgün gözlemler sunarak, Osmanlı toplumunun çok katmanlı yapısına dair önemli ipuçları verir. Bu bağlamda, Evliya Çelebi'nin Kızılbaşlar hakkındaki gözlemleri, hem Osmanlı toplumunun içyapısını hem de bu topluluğun Osmanlı devletine karşı tutumlarını anlamamıza büyük katkı sağlar.

Evliya Çelebi, Seyahatnâme'sinde, Kızılbaşları, Osmanlı toplumunda kendilerine özgü dini ve kültürel kimlikleriyle ayrışan bir grup olarak tanımlar. Çelebi, Kızılbaşların özellikle Şii inançlarını benimsediklerini ve bu inançların onları geleneksel Osmanlı Sünni İslam anlayışından farklılaştırdığını vurgular. Bu farklılık, yalnızca dini inançlarda değil, aynı zamanda yaşam biçimleri, dini ritüeller ve sosyal yapılar açısından da belirgindir. Çelebi, Kızılbaşların dini ritüellerini ve mistik yaşam tarzlarını, Osmanlı'daki Sünni Müslümanlardan belirgin şekilde ayrılan unsurlar olarak tanımlar. Kızılbaşların bu farklılığı, dönemin Osmanlı ile Safevîler arasındaki dini, mezhebi ve askeri çekişmelerin bir yansımasıdır. Safevî Devleti'nin Şii mezhebini benimsemesi ve Osmanlı Devleti'nun Sünni kimliğini savunması, Kızılbaşlar ile Osmanlı yönetimi arasındaki ilişkilerin gerginleşmesine sebep olmuştur. Osmanlı Devleti Kızılbaşları tehdit unsuru olarak algılamış ve onlara karşı yürüttüğü devlet anlayışını bu minvalde ortaya koymuştur.

Evliya Çelebi'nin Kızılbaşları tanımlarken kullandığı "uğursuz" ve "tıraşsız" gibi terimler, sadece bireysel gözlemleri değil, aynı zamanda dönemin toplumsal ve dini algılarını da yansıtmaktadır. Bu tür ifadeler, Kızılbaşlara karşı Osmanlı toplumunda yaygın olan olumsuz bakış açısını ortaya koyar. Osmanlı halkı arasında, Kızılbaşlar, genellikle kendi inançları ve yaşam tarzları nedeniyle dışlanmış ve bazen tehlikeli bir topluluk olarak görülmüşlerdir. Çelebi'nin bu terimleri kullanarak Kızılbaşları betimlemesi, aynı zamanda dönemin mezhebi çatışmalarının ve toplumsal

ayrışmaların bir yansımasıdır. Çelebi, Kızılbaşların dışlanmasının ve toplumda kabul görmemesinin, sadece dini farklılıklardan değil, aynı zamanda siyasi ve toplumsal gerilimlerden kaynaklandığını da ifade etmektedir.

Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'sinde Kızılbaşların toplumsal yapısı da önemli bir yer tutar. Çelebi, Kızılbaşların özellikle Anadolu'nun iç bölgelerinde, dağlık alanlarda güçlü bir topluluk oluşturduklarını ve bazen Osmanlı yönetimine karşı direniş gösterdiklerini belirtmektedir. Bu durum, Kızılbaşların Osmanlı yönetimine karşı duydukları karşıtlıkla ilişkilidir. Çelebi, Kızılbaşların dağlık bölgelerdeki varlıklarını, devletin denetiminden uzaklaşarak, kendi toplumsal düzenlerini kurarak sürdürdüklerini ifade eder. Bu gözlem, Kızılbaşların Osmanlı Devleti'ne karşı sürdürdükleri politikanın bir göstergesidir.

Kızılbaşların Osmanlı yönetimiyle zaman zaman çatışmaya girmelerinin sebeplerinin, yalnızca dini farklılıklardan ibaret olmadığı, aynı zamanda Osmanlı-Safevî gerilimlerinin de etkisiyle şekillendiği söylenebilir. Safevîler ile Osmanlılar arasındaki mezhebi rekabet, Kızılbaşların Osmanlı içindeki statüsünü daha da karmaşıklaştırmıştır. Bu dönemde, Osmanlı yönetimi Kızılbaşları, Safevîler'in ideolojik yandaşları olarak görmüş ve bu sebeple onlara karşı şüpheyle yaklaşmıştır. Çelebi'nin gözlemleri, bu gerginliğin, sadece Osmanlı ve Safevî devletleri arasındaki ilişkilerle sınırlı kalmadığını, aynı zamanda Osmanlı toplumunun içyapısını ve bireylerin Kızılbaşlara yönelik bakış açılarını da etkilediğini ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak, Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'si, XVII. yüzyıl Osmanlı'sındaki dini, sosyal ve mezhebi çeşitliliği anlamamıza katkı sağlarken, aynı zamanda Kızılbaşlar gibi grupların Osmanlı toplumundaki yerini ve bu grupların Osmanlı yönetimiyle olan ilişkilerini anlamamıza önemli bir kaynak sunar. Çelebi, Osmanlı'da yaşayan Kızılbaşları sadece bir dini grup olarak değil, aynı zamanda toplumsal, kültürel ve siyasal açıdan da anlamamız gerektiğini vurgulamaktadır. Kızılbaşlar, Osmanlı Devleti içinde hem dini hem de sosyal anlamda önemli bir yer tutmuş ve zaman zaman Osmanlı yönetimiyle çatışmaya girmiştir. Evliya Çelebi'nin bu gözlemleri, dönemin sosyal yapısının, mezhebi çeşitliliğin ve Osmanlı devletinin içsel dinamiklerinin anlaşılması için kıymetli bir kaynak oluşturmaktadır. Çelebi'nin yazıları, aynı zamanda Osmanlı'daki dini farklılıkların, toplumsal ayrışmaların ve bu

ayrışmaların getirdiği toplumsal gerilimlerin bir yansıması olarak, Kızılbaşlar gibi grupların Osmanlı Devleti içindeki rolünü daha iyi kavramamıza yardımcı olmaktadır.

KAYNAKÇA

Akgün, Ahmet Tunahan. *İslâmî Mecmuaların İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Değerlendirilmesi (1908-1928 Yılları)*. Akdeniz Üniversitesi, Tez, 2023.

Aktepe, M. Münir. "İpşir Mustafa Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/375-376. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Algar, Hamid - Alparslan, Ali. "Hüseyin Baykara". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/530-532. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Aliev, Saleh Muhammedoğlu. "Elkas Mirza". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/55. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Aliev, Saleh Muhammedoğlu. "Erdebil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/276-277. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Alpaslan, Mustafa. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Kürtler*, Mardin: Artuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Aydın, Mustafa. "Revan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/26-29. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Âşıkpaşazâde, Derviş Ahmed b. Şeyh Yahya; Tevârîh-i Âl-i Osmân, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Mühimme Defteri*, No: 3, Sıra No: 1422.

Baysun, M.Cavit. "Evliya Çelebi'ye Dair Notlar". *Journal of Turkology* 12 (Aralık 2010), 257-264.

Bilge, Mustafa L. "Fas". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/190-192. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Bilgili, Ali Sinan. "Tebriz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/219-222. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Bostancı, Tuğba. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ne Göre Mekke*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Çelebi, Evliya. *Seyâhatnâme*. haz. Seyit Ali Kahraman. 10 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.

Dağlı, Yücel. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin 1.Cildindeki Yer ve Şahıs İsimleri İndeksi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994.

Emecen, Feridun. "Irakeyn Seferi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/116-117. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Emecen, Feridun. “Mehmed III”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/407-413. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Emecen, Feridun. “Osmanlı Siyasi Tarihi”. *Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi*. ed. Ekmeleddin İhsanoğlu. 1.Cilt/5-135. İstanbul: İslam Târih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi(IRCICA), 1994.

Emecen, Feridun. “Sâlih Paşa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek-2/461-462. Ankara: TDV Yayınları, 2019.

Emecen, Feridun. “Şahkulu Baba Tekeli”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/284-286. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Erkan, Ümit. *Osmanlı’da Kızılbaş Ayaklanmaları(16. Yüzyıl)*. İstanbul: Okur Tarih, 2020.

Eröz, Mehmet. *Türkiye’de Alevilik Bektaşilik*. İstanbul: Otağ Yayınevi, 1977.

Farzam, Rahim. *Safevi Devleti’nin Doğu Politikası (1501-1736),* Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.

Fayda, Mustafa. “Hulefâ-yi- Râşidîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/324-338. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Fığlalı, Ethem Ruhi. *Türkiye’de Alevîlik-Bektâşîlik.* Ankara: Selçuk Yayınları, 1990.

Gemici, Nurettin. *Evliya Çelebi Osmanlının Bilgeleri* İstanbul: İlke Yayıncılık,2018.

Gölpınarlı, Abdülbaki. "Kızılbaş". İslam Ansiklopedisi. 5/793. İstanbul, Maarif Basımevi, 1955.

Gölpınarlı, Abdülbaki, *İslam Ansiklopedisi “Kızılbaş Maddesi.* sadeleştiren Alişan Akpınar. sayı: 63, s. 79-88. İstanbul: Dans Müzik Kültür: Folklora Doğru Çeviri Araştırma Dergisi Boğaziçi Üniversitesi Folklor Kulübü Süreli Yayını.1998.

Gündüz, Ahmet. “Musul”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/363-367. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Hadîdî, Tevârîh-i Âl-i Osmân(1299-1523), haz. Necdet Öztürk, İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1991.

Heper, Yusuf - Öntuğ, M. Murat. “Osmanlı-Safevi Savaşlarından Bir Safha: Bağdad Seferi’nin Hazırlıkları (1625/26) Ve Taktiksel Mütalaalar”. *Karadeniz Araştırmaları* 19/73 (21 Mart 2022), 59-71.

I. Melikoff. *Uyur İdik Uyardılar: Alevîlik-Bektaşîlik Araştırmaları (trc. Turan Alptekin*. İstanbul, 1994.

İlhan, M.Mehdi. “Bıyıklı Mehmed Paşa” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.

6/116. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

İlhan, Mehmet Mehdi. "Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Doğu Anadolu'daki Askeri Faaliyetleri". *Türk Tarih Kurumu Basımevi (1988), 807-817.*

İlgürel, Mücteba. "Abaza Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/11-12. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

İlgürel, Mücteba. "Celâ-yi Vatan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/238-240. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

İlgürel, Mücteba. "Evliya Çelebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/529-533. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

İnalcık, Halil. *Osmanlı Devleti Klasik Çağ (1300-1600)Çev. Ruşen Sezer*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.

İnan, Abdulkadir. Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar. Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 1995.

İpşirli, Mehmet. "Kapı Halkı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/343-344. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

İpşirli, Mehmet. "Musâhib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/230-231. Ankara: TDV Yayınları, 2001.

İpşirli, Mehmet. "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı". *Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi.* ed. Ekmeleddin İhsanoğlu. 1.Cilt/5-135. İstanbul: İslam Târih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi(IRCICA), 1994.

Kahraman, Seyit Ali. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi 1*. 10 Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.

Kahraman, Seyit Ali. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi 9*. 10 Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.

Kahraman, Seyit Ali. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi 10*. 10 Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.

Kahraman, Seyit Ali. *İlk Savaş Muhabirimiz Evliya Çelebi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

Karaismailoğlu, Adnan. "Acem". 1/321. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Karamanlı, Hüsamettin M. "Gürcistan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/314-316. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Karamanlı, Hüsamettin M. "Nahcıvan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/294-297. Ankara: TDV Yayınları, 2006.

Kemalpaşazâzde, Şemsettin Ahmed b. Sultan; *Risâle fi beyân-ı fırâk-ı dâlle*, Süleymaniye Kütühanesi Ktp., Kılıç Ali Paşa Kol., No: 1028, vrk. 297b-298a.

Keven, Ahmet. *Yavuz Sultan Selim Dönemi: Anadolu'da Kızılbaşlık ve Kızılbaşlar,* Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Kınalı, Aleyna. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Anadolu'da Dini –Mezhebî Hayat,* İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.

Şah Tahmasb-ı Safevî, Tezkire. çev. Hicabi Kırlangıç. İstanbul: Anka Yayın, 2001.

Köprülü, Orhan F. "Hâfız Ahmed Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/84-85. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Mélikoff, I. *Hacı Bektaş: Efsaneden Gerçeğe (trc. Turan Alptekin),*. İstanbul: Cumhuriyet Yayınevi, 1998.

Ocak, Ahmet Yaşar. "Alevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/368-369. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Ocak, Ahmet Yaşar. *Babailer İsyanı : Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu*. İstanbul : Dergâh Yayınları, 1996.

Ocak, Ahmet Yaşar. "Bektaşîlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/373-379. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Ocak, Ahmet Yaşar. "Türk Heterodoksi Tarihinde 'Zındık, Harici, Rafizi, Mülhid ve Ehli Bidat' Terimlerine Dair Bazı Düşünceler". *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri: Osmanlı Dönemi Makaleler-Araştırmalar,* 251-263.

Ocak, Ahmet Yaşar. *Türk Sufiliğine Bakışlar: Türkiye'de Tarihin Saptırılması Sürecinde*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.

Öz, Mustafa. "Râfizîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/396-397. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Öz, Mustafa. "Teberrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/214-215. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Özcan, Abdulkadir. "Osmanlı Askerî Teşkilâtı"*, Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi*, ed. Ekmeleleddin İhsanoğlu. 1.Cilt/337-370. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1994.

Sümer, Faruk. "Abbas I". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/17-19. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Sümer, Faruk. *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992.

Sümer, Faruk. *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*. 2 Cilt. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1999.

Şapolyo, Enver Behnan. *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1964.

Tanış, İskender *Safeviliğin Oluşumu, Şiileşmesi ve Diğer Tarikatlara Bakışı,* Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.

Tapper, Rıchard Lıonel. "Şahseven". 38/295-297. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Teber, Ömer Faruk. "Mezhebî Ayrışmanın Politik Sonuçları: Safevî Tarikatının Siyasallaşması". *İlahiyat Akademi: Gaziantep Üniversitesi Altı Aylık Uluslararası Akademik Araştırma Dergisi* 5 (2017), 193-200.

Teber, Ömer Faruk. "Osmanlı Belgelerinde Alevilik İçin Kullanılan Dini - Siyasi Tanımlamalar". *Anadolu'da Aleviliğin Dünü ve Bugünü (Sempozyum)*, 69-80.

Teber, Ömer Faruk. *XVI. yüzyılda Kızılbaşlık Farklılaşması*. Ankara Üniversitesi, Tez, 2005. (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi).

Tekindağ, Şehabettin. "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi". *İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi 17/22* (1968). 49-78.

Tezcan, Nuran. "Seyahatnâme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/16-19. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Tukin, Cemal. "Girit". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/85-93. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Turan, Ahmet. "Anadolu Alevîleri-Kızılbaşlar". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1992), 45-59.

Turan, Şerafettin. "Bayezid II". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/234-238. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Turan, Fikret. "Elyazması Mecmualarda Gündelik Hayat, Güncel Sorunlar ve Günlük Dil: 18. Yüzyıl Osmanlı Edebiyatında Mahallileşmenin Kapsamı". *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 2 (Aralık 2013), 343-365.

Türüt, Duygu. *Osmanlı'da Bir Muhalefet Hareketi Olarak XVI. Yüzyıl'da Kızılbaşlar*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2.Cilt, 2018.

Üzüm, İlyas. “Kızılbaş”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/546-557. Ankara: TDV Yayınları, 2022.

Varlık, Mustafa Çetin. “Çaldıran Savaşı”. 8/193-195. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

W.Hinz. *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd (trc. Tevfik Bıyıkoğlu)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992.

Yenişehirli, Abdullah Efendi. Risâle fi'l-fark beyne ehli's-sünne ve'l-kızılbaş, Süleymaniye Kütüphanesi, Giresun Yazmalar Kol., No: 114, vrk. 50a-53a.

Güncel Türkçe Sözlük, (Erişim 05 Ekim 2024). https://sozluk.gov.tr

Güncel Türkçe Sözlük, (Erişim 05 Ekim 2024). https://sozluk.gov.tr

Güncel Türkçe Sözlük, (Erişim 07 Ekim 2024). https://sozluk.gov.tr